

Japon kapitalizminin kökenleri ve Osmanlı Devleti ile bir karşılaştırma

Abdülkadir
BULUŞ

Giriş

Japonya özel-
likleri itibarı
ile Batılı ol-
mayan ve
kendi çaba-
ları ile sana-

yileşebilen ve/veya modernleşebilen ilk ve tek örnek ülke olarak çok sayıda çalışmaya konu edilmiştir.¹ 19. Yüzyılın ikinci yarısında temeli atılan ve günümüze kadar daha da kuvvetlenmiş bir biçimde getirilebilen Japonya sanayileşme deneyimi, kendine özgüdür ve sentezci özellikler içermektedir.

Günümüzde, Japonya'nın ile Tayvan, Kore, Hong Kong ve Singapur gibi ülkelerin hızlı ekonomik büyümesi, bu ülkelerin ortak *Konfüçyanizm* mirasına dayandırılarak ele alınmaktadır.² Bu ortak mira-

1 Bu çalışmalardan bazıları için bkz., Enver Alper Güvel, *Tarihselci Açından Politika, Toplum ve Ekonomi-Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Nobel Kitabevi, Adana: 1999; Selçuk Tözeren, "Turkish Perspectives on Japanese Modernization: A Century of Distant Admiration", *Turkish Japanese Relations: Prospect for Development*, SISAV, İstanbul 1986; Mark McKerrow, *The Differential Development of Capitalist Agriculture In Patrimonial and Feudal Societies*, Yayınlanmamış Master Tezi, The Faculty of Graduate Studies of The University of Guelph, Canada 1999; Mustafa Özel, "İktisadi Oryantalizmin Sonu: Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, Yıl: 5, Sayı: 8, 2000/1: İlkay Sunar, *State and Society in The Politics of Turkey's Development*, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yay. No: 377, Ankara 1974. Bu çalışmanın ilk bölümünde yer yer bu tür karşılaştırmalar yapılmaktadır.

2 Tadohiro Uematsu, "Wakon Yosai, The Ideology of Japanese Economic Development", *Kobe University Economic Review*", 39(1993); Mustafa Özel, "Japonya'da Din ve Modernleşme", *Birey, Burjuva ve Zengin*, (der.) M. Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1994 içinde; M. Atilla Arıcıoğlu, *Batı ve Japon İşletme Yönetimi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 24-25; Heita Kawakatsu, "Historical Background", *Japanese Industrialization and the Asia Economy*, (ed.) A.J. Latham-Heita Kawakatsu, Routledge, Reprinted, England 1996; Enver Alper Güvel, *Tarihselci Açından Politika, Toplum ve Ekonomi-Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Nobel Kitabevi, Adana 1999, ss. 83-101.

sa rağmen Doğu Asya ülkelerinin 1914'ten önceki tarihî deneyimleri çok farklıdır. Bu ülkeler, *Çin Emperyalizmi* çağında dış müdahaleler yüzünden oldukça istikrarsız bir hale gelmiş ve nihayet çökmüşlerdir. Kore ve Tayvan, Japonya; Hong Kong ve Singapur, İngiliz ve Vietnam, Fransız hakimiyetine girmiştir. Yalnızca Japonya, Asya'da sanayileşirken politik bağımsızlığını sürdürebilen ilk ülkedir.³

Bu çalışmada Japonya'da kapitalizmin nasıl ortaya çıktığına değinilecek ve aşağı yukarı aynı tarihlerde hatta Japonya'dan daha önce sanayileşme teşebbüslerinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu ile bir karşılaştırma yapılmaya çalışılacaktır.

Yöntem Hakkında Birkaç Söz

Japonya ile Osmanlı arasında yapılacak bir karşılaştırmanın nasıl yapılabileceği önemli bir problem olarak ortadadır. Hatta genel olarak sosyal bilimlerde karşılaştırmalı çalışmalar sık sık eleştirilmektedir. Ancak bu eleştirilerde göze çarpan bir özellik, tek sebebe dayalı açıklamalarla, tek sebebe dayanmayan karşılaştırmalı açıklamaları sanki aynı düzeye getirmek veya eşitlemek için yapılıyor gibi görünmesidir. Karşılaştırmalı yöntem, doğru uygulandığında değerli bir araştırma yöntemi olabilir. Örnek olarak McKerrow'un zikrettiği yöntemlerden birisi, Mills'e aittir. Mills'in Uyuşum Yöntemi dediği olumlu sonuçların karşılaştırılması, Farklılık Yöntemi dediği ise olumsuz sonuçlarla olumlu sonuçların karşılaştırılmasıdır. Her ikisi de, sistematik olarak uygulanırsa, akla uygun bir karşılaştırmayı karşılayan ve bir karşılaştırmalı yöntemde olması gereken muhtemel uyarıların gerçekleşebilmesinin temin edilmesinde, gerekli olan şartları sağlamakta ve meselenin halinde faydalı olmaktadır. Kapitalizmin gelişimine yönelik açıklamaların çoğu, karşılaştırmalı yöntemi kullanmaz veya yetersiz biçimde kullanır. Batı Avrupa ülkelerine yönelik yapılmış bazı olumlu karşılaştırmalara ise Japonya dahil edilmez. Olumsuz olaylar mevzu bahis olduğunda ise, argümanı desteklemek için, normal olarak sadece, hemen hemen hepsi konu dışı olan tarihî örnekler verilmesi yoluna başvurulur.⁴

3 Heita Kawakatsu, "Historical Background", *Japanese Industrialization and the Asia Economy*, (ed.) A.J. Latham-Heita Kawakatsu, Routledge, Reprinted, England: 1996, s. 4.

4 Mark McKerrow, *The Differential Development of Capitalist Agriculture in Patrimonial an Feudal Societies*, Yayınlanmamış Master Tezi, The Faculty of Graduate Studies of The University of Guelph, Canada 1999, s. 10.

Bir diğer karşılaştırma yaklaşımı ise, iki tarihî özne arasında hem olumlu hem de olumsuz sonuçların incelenmesine dayalı bir yaklaşım olabilir. Örneğin, McKerrow kendi tezinde, İngiltere ve Japonya gibi *feodal* dönemleri olmuş iki ülke ile daha *patrimonyal* devletler olan Osmanlı ve Çin'de tarımın kapitalizme etkisini hem olumlu hem olumsuz noktalarda karşılaştırmalı olarak ele almayı denemiştir. Feodal örnekler, *egemenliğin bölündüğü* devletler -İngiltere'nin 1100-1348 arası dönemi ve Tokugawa Japonya'sının 1600-1868 dönemi- olarak karakterize edilirken; *patrimonyal* örnekler, *politik merkezilikle* -Osmanlı için 1450-1700 yıllarında ve Ming Hanedanı Çin'inde ise 1368-1644 yılları arasındaki dönemler- karakterize edilir.⁵

Bir diğer problem alanı ise *epistemolojik* anlamda Batı'nın, bilim dünyasına dayattığı, en üstün medeniyetin *Batı Medeniyeti* olduğu şeklindeki önermesi ve dayatmasıdır. Mesela, Avrupa-merkezli (*euro-centric*) bakış açısından, Batı ile Osmanlı şöyle karşılaştırılabilir.

“(…) Bir diğer problem alanı da, Osmanlı geçmişine karşı Avrupa tarihinin idealize edilmiş imajının Osmanlı tarih yazımının üzerinde beliren bir karaltı görünümünde olmasıdır. Ne de olsa, Avrupa tarihi kazananların tarihidir ve kazananlar teknolojik, politik ve askerî güç ve üstünlükleri sayesinde dünyanın geri kalanı üzerinde hakimiyetlerini tesis edebilmişlerdir. Bu nedenle, kaybedenlerin tarihi, kazananların kategorilerine ve kazananlarla ilişkilerine göre yazılmıştır. Avrupa tarihi ve Avrupalı olmayanların tarihi birbirine zıt kavramlarla ilişkilendirilir. Avrupa'nın tarihi, dinamik (kapitalizm), rasyoneldir (sekülerizm, dinî dogmanın olmayışı), liberal kurumlara dayalı ve demokratiktir şeklinde karakterize edilir. Osmanlı İmparatorluğu örneğinde Osmanlı tarihi bu perspektifte liberal bazı kazanımların olmadığı bir bölge olarak kurgulanır. Osmanlı'nın ekonomi ve toprak üzerindeki hakimiyeti, özel mülkiyetin yokluğunun nedenidir. Ayrıca Osmanlı özel mülkiyeti tanımlayan Roma hukukuyla tanışma bahtiyarlığına erişemiştir. Bu bağlamda geriliğin nedeni, İslâm hukuku değilse de, İslâmî dinî gelenek bireysel inisiyatif ya da sivil özgürlükler üzerinde boğucu bir etki yapmıştır. Özel mülkiyet, bireysel girişim yanında burjuva sınıfları veya burjuva devrimleri,

5 McKerrow, *a.g.t.*, s. 11

hukuk düzeni, liberal yapılanma, parlamenter demokrasi yani sivil toplumun yokluğu ile tanımlanır. Osmanlı tarihi, yukarıda anlatılan kategorilere uyamadığı noktalarda, mükemmellikle tanımlanan Avrupa kurumlarının lehine genellikle toptan reddedilmeye dayalı bir şekilde açıklanmaya çalışılır.”⁶

Nishio Kanji isimli bir Japon yazarı da aynı duruma işaretle Batılı tarih anlayışının, Japon tarihine ve medeniyetine bakışını eleştirmektedir. Bu bakış açısının yeni kuşak Japon tarih kitaplarındaki yansımaları üzerinden, psikolojik olarak Japon halkının kendi medeniyetleri olabileceği hakkındaki öz güvensizliklerine işaret ederek, bu psikolojinin yolaçtığı eziklik ve yanlış bilgilendirmelerden bahsetmektedir.

Kanji'ye göre, 1990'lı yılların başında 12 Avrupalı tarihçinin hazırladığı *Illustrated History of Europe: An Unique Portrait of Europe's Common History* adlı kitap, Maastricht sürecinden sonraki periyot da gözönünde tutulursa, Avrupa'nın, her sorunu dengeli bir çözüme bağladığını savunan eşsiz bir medeniyet olduğunu ileri sürmektedir.

“(…) 1900'de Avrupa dünyanın merkezi olarak resmedilir. Japonya, Çin ve Kore de aynı bakış açısıyla, Avrupa'yı model alan ülkeler olarak ele alınıp, temel farklılıkları inkar edilir. Bu Avrupa-merkezli (*euro-centric*) bakış açısı, bu nedenle, Japonya'yı, Fransa, İngiltere ve Almanya gibi bir ulus-devlet olarak ele alır. Ancak bu bakış açısı, o dönemlerde Japonya'nın bir ulus devlet olmayıp bir “medeniyet” olduğunu, statüsünün Avrupa, Kuzey Amerika ve İslam medeniyetleriyle rekabete dayalı bir görüntüde olduğunu; aksi halde izole edilmiş Modern Japonya'nın kalkınmışlığını açıklamanın başka bir yolu olmadığını ihmal etmektedir. Dolayısıyla, modern Japonya'da bile tarihçiler euro-centric bakış açısından etkilenerek, Japonya'nın Meiji Dönemi'nden önce bağımsız bir medeniyet olmadığını ileri sürebilmektedirler. Yani izole edilmiş bir ülke nasıl bir modern ruha sahip olabilirdi ki? Halbuki, “‘Modern’ tam anlamıyla ne demektir?” sorusunu sormak gerekir. Niçin Avrupa tarihindeki her periyotu –ortaçağdan moderne- Japonya için de tatbik etmek gereksin ki? Japonya'nın kendine özgü kimliğini bulmak için daha uygun bir yaklaşım, büyük Çin medeni-

6 Huri İslamoğlu-İnan, “Introduction: Why European History?”, *O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi*, Cilt 22, Sayı 3, 1995, ss. 221-225. Yazar aynı çalışmasında, sözü edilen Avrupa kurumları ve kavramlarından yoksun olmasına rağmen Japonya'nın endüstriyel kalkınmayı gerçekleştirdiğini belirtmektedir.

yetine olan kültürel, ekonomik ve askerî bağımlılığından nasıl kurtulduğunun yorumlanmasıdır. Aynı zamanda, Avrupa'nın nasıl olup da, eski çağ-ortaçağ ve modern diye sıralanan peri-yotlar boyunca, bizlerin kendimizi değerlendiren ölçütlerimizi karşısında yer almasına rağmen, kendisini bağımsız bir medeniyet olarak görebildiğini sorabilmeliyiz. Japonya Antik Çin'e sadece oluşum aşamasında bağımlı iken, Avrupa'nın çoğu kısmı, Eski Yunan ve Roma medeniyetlerinden beslenmişlerken, nasıl olur da İngiltere, Almanya ve Fransa kendilerini bu antik medeniyetlerin nesli olarak kabul ediyor?

Biri, sadece bu ülkelerin belli medeniyetler olarak tanımlanan antik zamanlardan bu yana gelen süreçte, müdahale olmaksızın bağımsız tam saf bir kültürü hak ettiklerini söylerse, başka tekil bir ülkenin günümüz gelişmiş medeniyetlerine erişebilecek yetenekte olmadığını ileri sürüyor demektir. Günümüzdeki tüm medeniyetler –Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Rusya- ilk önce bağımlı konumda idi ve kendilerinin bir medeniyet haline geldiklerini farkettikleri safhalara kadar gelişen ve büyüyen diğer medeniyetlerden çok şey öğrendiler. Avrupa'nın bağımsız bir medeniyet olarak olgunlaşması ve inşa edilmesinin Japonya'dan daha evvel olduğu hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Daha 15. yüzyıla kadar Avrupa, İslam medeniyeti denizinde, ilkel bir karanlık içinde durgun bir sudan başka bir şey değildi. Arapça yazmalara yaslanmaya mecbur kalmış hastalıklı bir yapı haline düşürülmüştü ve Antik Yunan medeniyetini yeniden keşfedip beslenerek yeniden doğdu. 14. Yüzyıl boyunca dünyanın en dinamik bölgesi Asya stepleri idi. Bu arazi, büyük bir İslam medeniyeti inşa eden atlı göçebe Türk halkları tarafından bir yere oturtuldu. Onlar Avrupa'yı işgal ettiler ve Rusya topraklarını zorla ele geçirdiler. Çin parçalandı, Japonya'ya ilişilmedi. Yani Avrasya kara parçasının en doğu ve en batı uçları uzun bir süre boyunca sessiz iken, modern çağın uyanışı için kimıldamaya başladı.”⁷

7 Nishio, Kanji, “Rewriting Japanese and World History”, *Japan Echo*, Vol. 24, Number 3, August 1997, ss. 39-40. Avrupa-merkezci yaklaşıma karşı geliştirilen radikal bir bakış açısı için bkz. J.M. Blaut, *1492: The Debate on Colonialism, Eurocentrism and History*, 1992'den aktaran, Mustafa Özel, “İktisadî Oryantalizmin Sonu: Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, Yıl: 5, Sayı: 8, 2000/1, s. 7.

Özel'e göre, bu bakış açısının kurumlaşmasında son büyük oryantalist Max Weber'in katkısı, "Batı'nın kültürel kibrini zirveye ulaştıran bilgin" olması noktasındadır. Max Weber'in sosyolojisinde, "Doğu (*Orient*), Batı'yı (*Occident*) bütünleyen bir coğrafi ve kültürel mekan değil, onun zıdd-ı muhkemi. Doğu toplumu bir nakısal yekunu: Şehirleri yok, orta sınıfları yok, özerk şehir kurumları yok, özel mülkiyeti yok. Batı demek rasyonel hukuk, özgür şehir, burjuvazi ve modern devlet demektir. Doğu ise keyfi hukuk, askerî kamplar, devlet boyunduruğundaki tüccar ve baba (*patrimonyal*) devlet!"⁸

Ben bu çalışmada, yukarıda değinilen yöntemsel usulden, *farklılık yöntemini* uygulayarak; Japonya ile Osmanlı Devleti'ni, modernleşme arayışlarındaki farklılık ekseninde incelemeye çalışacağım. Çünkü, her medeniyetin gelişim çizgisi, kendine özgü bir yan taşır ve asıl vurgulanması gereken bu farklılığın doğurduğu sonuçların kaçınılmaz olduğudur.

I. Japon Kapitalizminin Kökenleri

"Japonya, Batı Avrupa'daki sermaye birikimine benzer bir birikimi nasıl elde edebilmiştir?" sorusunun cevabını vermek kolay olmasa gerektir. Ancak, Japon tarihinin kendi özgül gelişimi, böyle bir sanayileşmeyi mümkün kılacak birikimi bir şekilde meydana getirebilmiştir. En başta söylememiz gerekmektedir ki Japonlar, temelde Batı'nın *Anglo-Sakson* modele dayalı *homoeconomicus*undan farklı olarak, topluluk bilincine sahip, üretim dürtüsü güçlü bireylerdir. Bu yüzden Japon kapitalizminin kökenlerini ve tarihî süreci içerisinde Japon kimliğini oluşturan faktörleri belirleyebilmek için Japon tarihine bakmak gerekmektedir.⁹

Bu birikime etki eden faktörlerin en önemlilerinin, *Japon devlet sisteminin belli bir çağdaki politikaları ve sahip olduğu sistem, Japonya'nın ticaretindeki gelişmeler ve Japonya'nın kültürel ve sosyal yapısını belirleyen bir dinî senteze dayalı dinî mistifikasyon* kökenli olduğu söylenebilir.

A. Tarihî Süreç İçerisinde Japon Devlet Sistemi ve Politikaları

a. **Aşıkaga Dönemi (1393-1573):** Aşıkaga Hanedanının yönetimi ülkedeki güçleri dengelemeye dayanan ve çok faal olmayan bir idare idi. Aşıkaga Döneminin bizim açımızdan önemi, bu dönemde

8 Özel, "İktisadi Oryantalizmin Sonu...", s. 2.

9 M. Atilla Arıcıoğlu, *Batı ve Japon İşletme Yönetimi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 23.

Çin-Japon ilişkilerinin ticarî alanda gelişmesi nedeni ile önce gemici iken, daha sonra tüccar ve sermayedar hale gelen bir “orta tabaka”nın meydana gelmesi ve parasal mübadelelerin yaygınlık kazanmasıdır. Yüksek faizle borç para veren şehirli tüccarlar iktisadî hayatın merkezinde büyük çiftlik sahipleri ile birlikte önemli bir yer edinebilmişti. İçtimaî hayatta ise *samuraylar* önemlerini muhafaza etmekteydiler. Derebey şatoları etrafında tüccarların hayat verdiği kentler bulunmaktaydı. Köylüler ise parasal mübadelelerden zararlı çıkmıştı ve geniş çaplı köylü isyanları görülmekteydi.¹⁰ Bir anlamda bu dönem, *Tokugawa* ve *Meiji* Dönemlerinin kuluçka dönemidir.

“Aşikaga döneminde atılan kapitalizmin tohumları, toprağın mülkiyetinde söz sahibi olan toprak sahipleri ile tefecilerin devletce resmen kabul görerek desteklenmesi ile bu dönemde ürünlerini vermeye başladı. Bu arada kapitalistleşme yolunda önemli adımlar atan Japonya’da bu sürecin hızlanmasında diğerlerinden farklı bir sınıf olan Samuraylar çok önemli bir işlev görüyorlardı. Japon aristokrasisinin temsilcisi olan samuraylar, yükselen yıldızları ile toplumsal yapıdaki önemlerini ve etkinliklerini arttırlarken, bir taraftan tefeci-toprak sahipleriyle ailevi ilişkiye girmek diğer taraftan da tüccarlarla dost olmak suretiyle, Meiji döneminin başlamasına neden oldular.”¹¹

Aşikaga Dönemindeki bu gelişmeler daha sonraki dönemlerde meydana gelecek ekonomik değişimlerin bir anlamda nüvesini ve yönünü tayin etmekteydi. Başka bir deyişle, “*Japonya’da kapitalizmin tohumları Aşikaga döneminde atılmış ve devletten bağımsız iktisadî ve sosyal güçler meydana gelmişti: Hiç kimseye karşı sorumlu olmayan loncalar, uzun mesafeli ticaret, özgür şehirler ve tüccar grupları*”. Demek oluyor ki Aşikaga dönemi bir anlamda Japonya için “*modernizmin kuluçka devresi*” idi.¹²

b. Tokugawa (Edo) Dönemi (1603-1868): Ekonomi tarihçileri, Tokugawa Döneminin daha sonraki ekonomik kalkınmanın ön şartlarını belirlediğini savunmaktadır. Bu, Konfüçyanizmin devlet ideolojisi haline geldiği, daha açık biçimde söylemek gerekirse, Konfüçyanizm ve ekonomik kalkınma arasında bir bağlantı olduğunu-

10 W. Eberhard, *Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986, ss. 116-119.

11 Arıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

12 Mustafa Özel, “Japon ‘Birey’inin Doğum Sancıları”, *Birey, Burjuva ve Zengin*, (der.) M. Özel içinde, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 71.

nun öne sürüldüğü bir dönemdi.¹³ Tokugawa Dönemi, siyasî istikrarsızlık ve kavgalardan bezmiş Japonya’da devletin merkezî niteliğine önem verilen ve izolasyonist bir politikanın izlendiği bir dönemdir. Devletin toplumdaki ve ekonomideki seyyaliyeti sınırlama teşebbüslerinin görüldüğü bu dönemden önce de bazı kısıtlayıcı tedbirler alınmıştı. Bunlardan en önemlileri yabancılarla münasebeti engelleyen ferman, deniz ticareti nizamnamesi ile samuraylara ilişkin fermandır. 1585 tarihli bu ferman, ileride yaşanacak kapalı toplum gelişmelerinin habercisi ve sosyal hayattaki mobilitiyeyi (seyyaliyeti) sınırlayıcı nitelikte idi. Buna göre:

- Hiçbir insan, mesleğini değiştiremez;
- Bir samuray tüccar olamaz;
- Bir köylü toprağını satamaz ve ırgat olamaz;
- Bir çiftçi tarlalarında çalıştırılmak üzere yeni insanlar tayin edemez.¹⁴

Tokugawa Dönemi, *Ieyasu*’nun *Shogunluğundan* itibaren devletin her türlü iç ve dış gelişmeyi sıkı kontrol altında tuttuğu bir dönem olarak, Meiji öncesinde devletin istikrarını sağlamakla bir anlamda, Meiji Dönemindeki gelişmelerin altyapısını oluşturacak tarihi gelişme yol açtı.

Tokugawa Dönemi, Japon kültürü, tarihi ve geleneklerini en çok etkileyen dönemlerden biridir.¹⁵ Toynbee ise, Batılı devletlerden gelen tehdide bu dönemde başarılı biçimde karşılık verebilen istikrarlı bir devlet olduğu için bu dönem Japonya’sını “evrensel devlet” olarak nitelendirmektedir.¹⁶

Tokugawa Shogunluğu (Tokugawa ailesinin ileri gelen bir ferdi tarafından yönetilen Shogun’un resmî makamı) feodal bir sistem kurmuş ve ülkeyi 300 kadar *Han*’a (*Daimyo* denilen yerel lordlara Shogunluk tarafından verilen alanlar) bölmüştü. Yerel Daimyo ile Shogun kazançlarını çiftçilerden alınan vergilerden elde ederdi. İmparatorluk ailesinden ve saraya mensup asillerden daha aşağıda ise, samu-

13 Kawakatsu, *a.g.m.*, s. 4.

14 Eberhard, *a.g.e.*, s. 156. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ruth Benedict, *Krizantem ve Kılıç*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1965, ss. 40-45.

15 Tadohiro Uematsu, “Wakon Yosai, The Ideology of Japanese Economic Development”, *Kobe University Economic Review*, 39(1993), s. 2.

16 Özel, “Japon ‘Birey’inin Doğum Sancıları”, s. 64.

raylar (savaşçılar), çiftçiler (köylüler), zanaatkârlar-esnafı ve tüccarlardan ibaret bir hiyerarşi bulunmaktaydı.¹⁷

Dışsal olarak ise Japonya'nın, Hong Kong, Tayvan ve Singapur gibi ülkelerle olan ilişkileri, bu ülkelerin Tokugawa Şogunluğunun belirlediği düzenlemelere itaat etmesine dayalı bir muhtevadadır. Okinawa Japonya'ya haraç ödemek zorundaydı. Hollandalı ve Çinli tüccarların faaliyetleri sadece Nagazaki ile sınırlı idi. Bununla birlikte Hollandalı tüccarlar dünyada olup bitenler hakkında rapor vermekle yükümlü idiler ve ayrıca Şogun'un mahkemelerinde küçültücü biçimde yargılandıkları zamanlarda her yıl başkente bir elçi göndermek zorunda idiler. Kore elçilikleri, Japonya'nın vergi toplama misyonları olarak görülmekteydi. Açıkçası, Japonya'nın dış ilişkileri, Konfüçyanizmin, *medenî dünya* ile *barbar dünya* şeklindeki ayrımına dayalı anlayışından etkilenmiştir. Tokugawa Döneminden önce Doğu Asya'nın hakimi Çin'di. Ancak Çin, kendi benzetmeleri ile, barbar Mançuryalılar tarafından işgal edilip onların kurallarına tabi bir hale gelince, Çin'in Doğu Asya'daki üstünlük ve hakimiyeti sınırlı kalmıştır. Halbuki Japonya hiçbir zaman barbarların kurallarını kabul etmek zorunda kalmamıştır. Bu durumda Doğu Asya'daki politik ve ideolojik harita da dönüşüm geçirmiştir. Artık Japonya kendi sistemini Çin'in yerine hakim kılmaya yönelik politikalar uygulamaya başlamıştır. Japonya'nın kendine yönelik yerli bakışına göre Japonya, Tanrıların toprağıydı. Bu Japonya tarafından, Çin'in barbarlarla kuşatılmış bir merkezî krallık olma anlayışının yerine, barbarlarla kuşatılmış *Konfüçyanist* bir merkezî krallık fikrine bağlandı. Bu Konfüçyanist yaklaşım, Kore krallarını, Japonya ile yapılan yazışmalar sonucu 1645'ten sonra Çin'in takvim sisteminin kullanımını ve Çinli tüccarlara Japon takvimine göre 1715'ten itibaren ticarî imtiyazlar vermeyi durdurmalarına ikna etti. Böylece, Tokugawa Japonya'sı, Çin'in merkezî krallık olma fikrini reddetti ve bu pozisyona kendisini getirdi.¹⁸

Bu değişimin ekonomik etkileri çok belirgindir. Çin merkezli dünya düzenine katılmanın bir nedeni ticaret idi. Çünkü, Çin ile ticaret yapmak için Çin'in vergi sistemini kabul etmek zorunlu idi. Bu yüzden Tokugawa Döneminden önce bazı şogunlar ticarete iştirak edebilmek için Çin vergi sistemini kabul etmişlerdi. Ancak Tokugawa Japonya'sı Çin hakimiyetini reddetmek için izolasyon politikasını

17 Takafusa Nakamura, Bernard H. Grace, *Modern Japonya'nın Ekonomik Kalkınması*, Dış İşleri Bakanlığı, Japonya 1987, s. 26; Benedict, s. 39.

18 Kawakatsu, *a.g.m.*, s. 5.

benimsedi. Bu uzun inziva döneminde Japonya daha önce ithal ettiği malları kendi üretme yolunu seçti ve adeta maddî ve ideolojik anlamda mini bir Çin haline gelmek için uğraş vermektedir. Nitekim, karabiber, baharatlar, ilaçlar, çay, kahve, şeker, pamuklu tekstil ürünleri, ipekli dokumalar, indigo ve diğer boyar maddeler, porselen ve güherçile gibi, çok sıkı denetlenen Nagazaki, Tsushima ve Okinawa gibi limanlardan ülkeye giren kendisinin üretmediği mallar haricinde dışarıdan hiçbir şey almamakta idi. Ancak Japonlar daha önce ithal ettikleri tarımsal ürünleri üretebilecek politikalarda çok başarılı oldu.¹⁹

Tokugawa Döneminde devlet sisteminin yapısı ilginç bir *düaliteye* sahipti. Bir yanda merkezî bir devletin ulusal iktidarı (Tokugawa Şogunluğu), öte yanda ise merkezî olmayan, her biri han (*fief*) diye bilinen, kendi topraklarını idare eden Daimyolar vardı. Buna *Baku* - Han (Shogunate-Fief) sistemi* adı verilmektedir. Bu sistem, hem merkezî olan hem de merkezî olmayan niteliğiyle, hem Avrupa feodalitesinden hem de modern Japon sisteminden farklı, karışık ve oldukça kendine özgü bir sistemdi.²⁰ Tokugawa Dönemi bu niteliğine rağmen siyasi kargaşalık ve ayaklanmaları önlemeyi başarmış ve Çin’de olduğu gibi “totaliter” olmamasına rağmen, rejimin unsurlarını sürekli ama *huzursuz* bir dengede tutmayı başarı ile gerçekleştiren bir dönem olmuştur.²¹

Tokugawa Döneminin belki en önemli özelliği, deniz-aşırı ticaretin ve yabancılarla münasebetin yasaklanmasıdır. Bu politikaya *sakoku* (inziva) politikası denmekte idi. Ancak, bu dışı kapalılık Japonların Batılılarla ilmi ve teknolojik bağlarını tamamen kopardıkları anlamına da gelmemektedir. Kuvvetli ve derin olmamakla beraber böyle bir münasebet mevcut idi. 1850’lerde sona eren bu *sakoku* (inziva) politikası, Hollandalı tacirlerin büyük güçlüklerle Nagazaki’ye getirdiği kitaplar** ve Hollanda (Felemenk) ticareti²² sayesinde Japonya’yı Avrupa hakkında bilgi sahibi kıldığı gibi, yabancılara karşı yürütülen politikanın

19 Kawakatsu, *a.g.m.*, s. 6.

* *Bakufu*’dan (hükümet) mülhem.

20 Uematsu, *a.g.m.*, s. 3.

21 Özel, “Japon ‘Birey’inin Doğum Sancıları”, s. 71.

** *Rangaku* (Hollanda İncelemeleri) bu kitaplarla yapılmakta idi. Özel, “Japon Bireyinin Doğum Sancıları”, s. 87.

22 Mustafa Özel, “Bireycilik, Aydınlanma ve Japon Kapitalizmi”, *Birey, Burjuva ve Zengin* (der.) Mustafa Özel içinde, s. 87.

müessiriyeti için, Avrupalılar hakkında bilgi toplamak üzere Avrupa'ya heyetler de gönderilmekte idi.

Japonya, 18. yüzyılda Hollanda'dan, Batı akademik bilgisi ve teknolojisi (astronomi, haritacılık ve tıbbî bilimler) ve ayrıca resimcilik, doğal tarih vb. entelektüel yeni enformasyon ithal etmiştir. Bu Batı entelektüel bilgileri ve daha az miktarda Çin kültürü ithali, Japonya'nın sonraki tarihlerdeki Batılılaşması ve sanayileşmesi için çok faydalı olmuştur.²³

Bir diğer önemli husus da, inziva politikasının, Japonya'nın kapılarını tüm dış dünya ile ilgili her şeye yasakladığı şeklinde ele alınmasının yanlışlığıdır. *Sakoku* politikasında Şogunluk, yıllara göre belirlenen, dışarıya seyahatin yasaklandığı, Portekizce'nin kovulduğu vb. hükümleri içeren bir dizi seri kanun yayınlamıştır. Kanji'ye göre, Kawakatsu'nun ekonomi tarihine getirdiği en önemli yaklaşım, Batı ile paralel olarak Japonya'nın "modern dünya sistemi"ne eşanlı olarak Avrasya'nın en doğusunda kurucu bir unsur olarak katıldığı yaklaşımdır. Yani, *Denizcilik Çağını*, Avrasya ana kıtasının Batı ve Doğu uçlarındaki Avrupa ve kapalı-denizler politikasındaki Japonya birlikte karşılamışlardır. Kanji'ye göre Kawakatsu, inziva politikasının, birleştirilmiş Japonya'yı geri çekilmeye zorlayan bir durumun var olmasından kaynaklandığını çünkü, Japonya'nın ekonomik potansiyelini yerine getirmek zorunda olduğunu ve bu duruma tarihsel bir zorunlulukla sürüklendiğini öne sürmektedir. Kawakatsu, bu durumun gerçekleşmesinde, bir ülkenin *pasif* karşılığının kapıları açmamanın mümkün olmaması; *aktif* karşılığının kapılarını kapamasını mümkün kıldığı şeklinde görülmemesi gerektiğini söylemekteydi. Kanji, Kawakatsu'nun 10.04.1997'deki "Yeni Tarih Kitapları Oluşturma Derneği"nin toplantısında şunları söyleyerek konuyu açtığını belirtmektedir:

"Avrupa'da 'denizcilik çağı' gözlenirken, Japonya'nın çevresinde 'korsanlık' gözlenmekteydi. Vurgulanması gereken bir husus, Japonya'nın buna rağmen, Güney Çin Denizi'nden Hint Okyanusu'na kadar uzanan bir alanda aktif olarak ticaret de yapmasıdır. Avrupalılar gibi Japonlar da, çay, şeker, pamuk, baharatlar ve seramik ithal ederek, metal (altın, gümüş ve bakır) paralarının büyük miktarlarda ülkeyi terketmesine

23 Sakae Tsunoyama, "Sino-Japanese Trade and Japan Industrialization", (ed.) A.J. Latham-Heita Kawakatsu, *Japanese Industrialization and the Asia Economy*, Routledge, Reprinted, England 1996, s. 197.

izin verdiler. Avrupa'da olduğu gibi ithal mallarının kitlesel talebi bir 'yaşam stili devrimi'ne yolaçtı. Daha sonra, Hollanda inziva döneminde bile, Japonya'nın Asya ile ticaretinde aracı olarak rol oynadı. Ancak her şeye rağmen trend devam etti yani önemli miktarlarda altın, gümüş ve bakır ülkeyi terk etti. Bu yüzden, Hollanda refahının önemli bir kaynağı Shikoku'daki Besshi bakır madeninin sahibi olan Sumitomo ailesi idi. Japonya'nın inzivadan ne kadar uzak önemli bir ticarî güç oluşunun delili, Japon bakırının kalitesi ile Avrupa piyasasındaki fiyatları etkilemesi ve önemli bir bakır üreticisi olan İsveç'te büyük bir kaygıya yol açmasıdır. Bununla birlikte 18. yüzyılın ikinci yarısında Şogunluk ülkeden altın ve gümüş çıkışını sıkı kontrol altına aldı ve 19. yüzyılın ilk yıllarında ithal edilen malları içeride üretmek için gereksinim duyulan tüm malzeme ve tekniklerin hemen hemen hepsini kendisine nakletti. Gerçekte bu olgu, Sakoku kelimesinin ilk görünüşünü ortaya koyar."²⁴

Ayrıca, bugünkü Tokyo Üniversitesi'nin nüvesini teşkil eden ve hükümetin Şogunluk sarayında kurduğu *Bansho Shirabesho* (Batı çalışmaları veya Barbar İncelemeleri Enstitüsü) da, Tokugawa devrinde ilmi düzeyde Batı ile temasların sürdüğünü göstermektedir. Japonya'nın Batı'ya bakışı bu dönemlerde, *meraklı* gözlerledir ve daima pragmatiktir.²⁵ Tokugawa Döneminde tüfek, top, kale ve gemi inşaatına dair bilgiler ile karpuz, kavun, patates ve tütün de Avrupa'dan gelmişti.²⁶

c. Meiji Dönemi (1868-1912): Meiji Dönemi, Japonya'nın yeneden dışa açıldığı ve sanayileşmenin ortaya çıktığı dönemdir. 1854'te Amerikalı Amiral Perry kumandasındaki donanmanın tehdidi altında ticaret anlaşmaları imzalayan²⁷ Japonya, aynı zamanda Batı ülkeleriyle diplomatik ilişki kurmak zorunda da kalmıştır. Anlaşma ile bazı imtiyazlar da tanınmıştı. Daha sonra bu imtiyazlar diğer ülkelere de teşmil edilmiştir. Bu imtiyazlara göre Japonya, bu ülke-

24 Kanji, *a.g.m.*, ss. 43-44.

25 Selçuk Tözeren, "Turkish Perspectives on Japanese Modernization: A Century of Distant Admiration", *Turkish-Japanese Relations: Prospect for Development*, SİSAV, İstanbul 1986, ss. 37-38.

26 Eberhard, *a.g.e.*, s. 157, 165.

27 C. Tayyar Sadıklar, *Zirvedeki Japonya*, 3. Baskı, Meteksan A.Ş., Ankara (Yayın Tarihi Belli Değil), s. 128.

lere %5'ten fazla gümrük uygulayamayacak ve yabancılar Japon yasalarına tabi olmama gibi bir hakka da sahip olacaktı.²⁸

Meiji Dönemi, devlet yapılanması açısından da Feodal sistemin terk edilme sürecinin işlediği ve Batı tipinde yönetim sistemine geçildiği bir dönem oldu. Bir başbakan ve bakanlarından oluşan bir kabine teşkil edildi.²⁹ Samuraylar, eski statüsünden, Avrupaî bir ordunun askeri olma statüsüne düşürülmüştü. Bu orduda yer almak isteyenlere ise büyük emekli aylıkları bağlanmıştır.³⁰ Sonuç olarak, Meiji Dönemi'nde yeni idarî sistemde eski hanlıkların (*fieflerin*) yer aldığı düal sistem, merkezî devletin kontrolüne dayalı bir sistemle yer değiştirmiş ve eski idarî-malî politikalar tamamıyla ortadan kalkmıştır.³¹

Bu değişiklikler yapılırken, 1854'ten sonra hız kazanan Batı ile Japonya arasındaki teknik ve eğitsel ilişkiler artarak sürdürülmüş, Batılı bir model takip edilmiştir. Prusya-Alman modeline dayalı yeni bir anayasa yapıldı. Hukuk sistemi reform geçirdi. Eğitim sistemi çok büyük çapta genişletildi ve böylece pek rastlanmadık bir okur-yazarlık oranına ulaşıldı. Bankacılık sistemi modernleştirildi. Donanmayı geliştirmek için Prusya'dan uzmanlar getirildiği gibi, Japon subayları Batı askerî ve donanma akademilerine gönderildi. Tüm bunların ardında, *Fukoku Kyohai* (güçlü ordusu olan zengin ülke) diye dile gelen ulusal sloganın hayata geçirilmesi için gösterilen etkileyici politik kararlılık yatıyordu.³² Nitekim gerçekte Meiji Dönemi'nin ilk safhasında *ekonomik gelişme* siyaseti, ikinci safhasında ise *genişleme* (emperyalizm) siyaseti takip edilmiştir denilebilir.

Meiji Dönemi yeniliklerinden ekonomi ve topluma en fazla tesir edenleri şunlardır:

- Halk ürün, ikametgâh ve meslek seçiminde özgür kılındı.
- Japon halkına, 1873 Arazi Vergi Kanunu'nun yürürlüğe girmesine paralel olarak özel arazi mülkiyeti hakkı tanındı.

28 Tefvik Güran, *İktisat Tarihi*, İstanbul 1993, s. 148.

29 Eberhard, *a.g.e.*, s. 204.

30 A. Mete Tunçoku, "Modernleşme Hareketlerinde Yabancı Elemanlardan yararlanma (1868-1914) Meiji Dönemi Japon Deneyimi", *O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi*, Vol. 6, No 24/25, 1979, s. 354; Sadıklar, *a.g.e.*, s. 132; Benedict, *a.g.e.*, ss. 49-50.

31 Nakamura-Grace, *a.g.e.*, s. 29.

32 Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1990, s. 241.

– Yerel bölgelerde yerel hükümetlerin* kendi kendini idare etmesi kanunlaştı.³³

Japonya 1854'ten sonra limanlarını önce Batılı ve bilahare diğer Asyalı ülkelere açtıktan sonra, Batılı ürünler, Japon toplumuna göre yeni tarzda ürünler olduğundan, yerli Japon ürünleri ile rekabet edemedi. Ancak pamuklu, ipeklili, şeker gibi ürünlerde Asyanın rekabeti ile karşılaştı. Japonya da bunun üzerine ham pamuk üretiminden çekilerek İngiltere'den ithal edilen makinelerle üretilen pamuk ipliğinde uzmanlaştı. Bu sektördeki başarı diğer sektörlerde de makineleşme yönünde ön ayak oldu. Japonya bunun yanında dış pazarlarda Çin ile ipek ve çayda rekabet etmeyi sürdürdü. Asya içi ticarete ise indigo, pirinç ve şekerde de rekabet görüldü. Japonya, Batı'da, diğer Asya ülkelerinden daha etkin üretim yapabileceği teknolojileri buldu. *Japon sanayileşmesi Batı'ya yetişme sürecinden ziyade, Asya'da yüzyıllar boyu süren rekabetin bir sonucudur.*³⁴

Meiji Dönemi, görüldüğü gibi, Tokugawa Döneminin Batılılarla teması yasaklayan anlayışının tersine, Batı kurum ve kavramlarının benimsendiği veya benimsenmek zorunda kalındığı ve bir anlamda Batı ile karşı karşıya gelinen ve yüzleşilen bir periyot olmuştur. Benimsenmiştir veya benimsenmek zorunda kalmıştır denilebilir; çünkü karşılaşılan rekabete ancak onlar gibi sanayileşilerek karşılık verilebileceği şeklinde hakim bir kanaat, politik olarak benimsenmiştir. Japon modernizasyon sürecinin öncü elitleri, Batılılaşmış zihniyette olmayıp, Japon toplumunun içinden olan kimselerdi. “Modernizasyon sürecinde izlenecek ‘gerçek ve asıl’ modelin Batı olduğu benimsenmekle birlikte, amaç Batılı anlamda bir ekonomik ve sosyal düzen kurmak değil, diğer birçok Asya toplumunun yaşadığı sömürgeleşme felaketinden Japonya'yı koruyacak güçlü bir ordu kurabilmektir. Gerisinde Japonya'nın, Batı'nın genişleyen imparatorluklarından ancak modern endüstriyel bir devlet kurarak kurtulabileceği düşüncesi vardır.”³⁵ Batılıların sömürüsüne bu kadar geç bir dönemde tabi olmasına rağmen Japonlar, Batı'nın üstünlüğünü kabul et-

* *Yerel hükümet* denilen şeyin, eski hükümet zamanındaki *Daimyoların* (Föodal Lordlar) buldukları eyaletlere vali olarak atanmaları olduğu anlaşılmaktadır. Belki de eski sistemden yeni sisteme geçişi kolaylaştırmak için düşünülmüş bir ara veya telafi edici uygulamaydı. Bkz. Sadıklar, *a.g.e.*, s. 132.

33 Uematsu, *a.g.m.*, s. 1; Benedict, *a.g.e.*, s. 50.

34 Kawakatsu, *a.g.m.*, s. 7.

35 Güvel, *a.g.e.*, s. 48.

mekle beraber, Batı'yı barbar kabul eden anlayışla Batı'dan alınan her şeyi kendi milliyetçilikleri için bir araç olarak görmekte ve *tepkici milliyetçilik* sergilemekte idiler. Toplumsal, kişisel ve sınıfsal tüm farklılıklar bir yana bırakılıp, bir toplumsal uzlaşmada buluşuluyordu: "*Japon gibi düşünüp, Batılı sanayileşmeyi başarma hedefinde*".³⁶

Tsunoyama'ya göre *Kawakatsu*³⁷ Japonya'nın sanayileşme sürecini, Avrupa sanayileşmesinin bir kopyası olarak değil fakat Asya ekonomik hayatının dinamik güçlerinin bir ürünü olarak gören yeni bir yaklaşım sunmaktadır. Bu güçler sadece Japonya için değil NİEs ve ASEAN ülkeleri için de değer ifade eden güçlerdir. *Sugihara* da çalışmasında,³⁸ 19. Yüzyıl sonlarında Japonya'nın sanayileşmesine, Asya içi ticaretin yol açtığını savunmaktadır. *Kawakatsu*, Asya-içi ticaretin Batılı etkilerden daha önemli olabileceği kabul edilebilir bir şey olmakla beraber, 15. yüzyıldan beri mevcut olan Asya-içi ticaretinin iktisat tarihçilerince yeterince çalışılmadığını söylemektedir. Tsunoyama ise Tokugawa ve Meiji dönemlerinde Çin-Japon ticaretinin eşsiz bir rolü olduğunu savunmaktadır. Ona göre, Japonya ve Batılı ülkeler arasında ilk sanayileşmenin meydana geldiği şartlar açısından temel bir farklılık bulunmaktaydı. 19. Yüzyılda Avrupa ülkeleri, İngilizlerin serbest ticaret politikalarının etkilerinden kendilerini korumak üzere, yüksek gümrük oranları ve teşviklerle *bebek endüstrilerini* geliştirici korumacı politikalara sahiptiler. Bu 19. yüzyıl korumacılığı, Avrupa'nın geri kalmış ülkelerinin sanayileşmeyi gerçekleştirebilmeleri yönünde oldukça başarılı olmuştur. Ancak Japonya, kapılarını dünyaya açtığı 1854'ten itibaren sanayilerini, serbest ticaretten koruyabilecek yüksek gümrük oranları uygulama serbestliğine sahip değildi. Aynı durum diğer Asya ülkeleri için de geçerli olduğu söylenebilir.³⁹ Bu şartlar altında az gelişmiş bir ülke uluslararası işbölümüne uygun biçimde ancak tarımsal bir ekonomi veya yarı-sömürge veya bir koloni (tam sömürge) ülkesi olabilirdi. Gerçekten de 19.

36 Mustafa Özel, "İktisadi Meşrutiyet' ve Japon Burjuvazisinin Oluşumu", *Birey, Burjuva ve Zengin*, (der.) Mustafa Özel içinde, s. 99.

37 Tsunoyama'nın zikrettiği bu çalışmanın künyesi; Heita Kawakatsu, "Japan's industrial revolution in Asian History" (in Japanese), *Waseda Journal of Political Science and Economics*, 297-8 (1989).

38 Tsunoyama'nın zikrettiği bu çalışmanın künyesi; Kaoru Sugihara, "Patterns and development of intra-Asian trade, 1880-1913" (in Japanese), *Socio-Economic History*, 51(1), (1985).

39 Sakae Tsunoyama, "Sino-Japanese Trade and Japanese Industrialization", *Japanese Industrialization and The Asian Economy*, (ed.) A.J.H. Latham - Heita Kawakatsu, Routledge, Reprinted, England 1996, s. 194.

yüzyılın ortalarından beri Japonya hariç diğer Asya ülkeleri, *dünya ekonomisi* tarafından gelişmiş Batı güçlerine *bağımlı* bir hale getirilmişlerdir. Peki koruyucu politikalar uygulayamayan Japonya, tarımsal bir ekonomiye dönüşmekten kendini nasıl kurtarabilmiştir? Bu soru, Avrupalı tarihçilerin, cevabını merakla araştırdıkları bir sorudur. Bu sorunun cevabı, Asya pazarının, Asya halkının Batı'dan oldukça farklı yaşam tarzına sahip olan yapısında aranabilir. Bu yapı, Batı tüccarlarına karşı bir nevi, tarife dışı bir engel işlevi görmüştür.⁴⁰

B. Aşıkaga Döneminden Meiji Döneminin Sonlarına Kadar Japon Ticarî Yaşamında Gelişmeler ve Sermaye Birikimi Sorunu

Daha önce de değinildiği gibi, Aşıkaga Dönemi'nde, tüccar ve sermayedar olan bir *orta tabaka* oluşmuş ve *parasal mübadele* belli bir temele kavuşmuş idi. Çinliler ile yapılan ticaret sonucu gemiciler, yavaş yavaş tüccar haline geliyor ve faizle para veriyorlardı. Gelişen ticaretin bir diğer önemli sonucu da, kıyılardaki küçük balıkçı köylerinin yavaş yavaş büyük şehirler haline gelmesidir.⁴¹ Öte yandan, bu dönemde Japon toplumunun nispeten istikrarlı yapısı da *anarşik* olarak nitelenebilecek değişimlere maruz kalmıştır. Hemen hemen tüm sınıflar *aşırı kâr hırsıyla* güdülenmiş ve *yolsuzluklar* ile *resmî mevkiler* ve *soyluluk rütbelerinin satılmasında* büyük artış görülmüştü. Tüm bunların altında yatan daha büyük bir değişim dalgası ise, tüm kurumsal sınırlayıcı faktörlere rağmen, *sıradan insanlar arasında serüven ve girişim ruhu* belirmesiydi.⁴² Merkezî hükümet ticaretin hükümet için ne kadar önemli olduğunu kavramıştı. Tüccar, tefeci ve *sakaya*'yı (içki imalatçıları) müsait ve bol bir vergi kaynağı olarak görmekte idi. *Za* diye bilinen lonca benzeri organizasyonlar tarafından yapılan yağ, malt, kereste gibi belirli malların ticaretinin, bölgeler arası gümrük vergilerinden muaf oluşuna izin verilmişti. İktisadî faaliyetlerin ve parasal mübadelenin, bu gelişme sonucunda bir *fiyat* meselesi haline gelmesiyle tarım rekabete açılmış, üretkenlik artmış ve endüstriyel faaliyet hızlanmış oldu.⁴³

Aşıkaga Dönemindeki bu hareketlilik toplumsal kargaşaya yol açmış, parasal mübadeleden bîzâr olan köylülerin isyanları ortaya çıkmıştı. Tokugawa Dönemi ise bu istikrarsızlıkların giderilmeye çalışıl-

40 Tsunoyama, *a.g.m.*, s. 195.

41 Eberhard, *a.g.e.*, ss. 117-118.

42 Özel, "Japon Bireyinin Doğum Sancıları", ss. 71-72.

43 Mustafa Özel, "Feodal, Japonya'da Ticaret ve Piyasa", *Birey, Burjuva ve Zengin*, (der.) Mustafa Özel içinde, ss. 123-124.

diği, dış ticaretin yasaklanıp, Japonya'nın yaklaşık iki yüzyıl dış dünyadan *tecrit* edildiği bir dönem olmuştur. Tokugawa Döneminde sosyal ve statüye dayalı yapı, birtakım kısıtlamalarla donuklaştırılmıştı. Ancak iktisadî faaliyetler ülke içine hapsolmuş olsa da, dış dünyanın istikrarsızlığından uzak bir ortamda, gelişmiş bir iç ticaret ve alt yapı gelişmeleri görülmekteydi. Tarımın ise geliştiğini ve yeni bir toplumsal dönüşümün yükünü çektiğini görmek mümkündür.

Tokugawa Dönemi Japonya'sı, şüphesiz yine tarım ağırlıklı bir iktisadî yapıya sahipti. Devlet, toprak ve köylüyü askerî gücünün temel olarak gördüğünden, 17. yüzyılın başlarında bir nevi toprak envanteri çalışması diyebileceğimiz bir girişim başlattı. Bu girişimin ilk amacı, "*köylü nüfusu toprağa bağlamak, toprak vergisinin toplanmasını sıkı bir sisteme kavuşturmak, tımarların iltizama verilmesini güvencilerle bir bilgiyle yapmak*" gibi görünmekle beraber bunun yanında, "*beylere vergileri doğrudan köylülerden toplama ve böylece silahlı hizmetlilerini topraktan ayırıp kale kentlerinde tutma yoluyla alt rütbeli savaşçıların bağımsız bir güç olma imkanından uzaklaştırılıp maaşlı memur haline getirilmesi*" de önemli bir amaçtı.⁴⁴

1600-1720 arasındaki zaman süreci içinde nüfus 25 kat artmıştı. Bu durum, artan nüfusa rağmen, tarımsal üretimin yettiğini göstermektedir. Bu dönemde, (muhtemelen tarımsal verimlilikteki artışla beraber -*bu ifade bana aittir*), ekili arazi artış göstermiş ve artan nüfus sadece tarımda değil aynı zamanda bu dönemde gelişen tradisyonel (geleneksel) endüstrileri de beslemiştir.⁴⁵

Tokugawa Döneminde toplumun ekonomik kalkınması, esas olarak tarımsal üretimde meydana gelen artış ve ticarî muamelelerin gelişmesi tarafından desteklenmiştir. Tarımsal üretimdeki artışa yol açan faktörler ise şunlardır:

- Ormanların ve geniş arazilerin tarıma kazandırılması;
- Kurutulmuş balığın gübre olarak kullanılması;
- Hâlâ basit nitelikte olsa bile çiftlik aletlerinin yenileşmesi.⁴⁶

Tarım gelişmekle beraber köylünün durumu hiç de iyi değildi. Köylü karın tokluğuna çalışıyor, hasadın %40'ı feodal beye gidiyor; geriye kalan ise parasal mübadele nedeni ile sürekli tefecilere borçlanan köylüye yetmiyordu.⁴⁷ Köylünün ezilmesine neden olan bir

44 Özel, "Feodal Japonya'da Ticaret ve Piyasa", ss. 124-125.

45 Nakamura, *a.g.e.*, s. 26.

46 Uematsu, *a.g.m.*, s. 5.

47 Eberhard, *a.g.e.*, s. 174; Özel, "Feodal Japonya'da...", s. 125.

diğer husus, köylünün en ibtidai ihtiyacı için bile pirinç satmak zorunda olmasıydı. Böyle durumlarda tüccarlar pirinç fiyatları ile oynayarak spekülasyon yapıyordu. Samuraylar da aynı durumda idi. Kendilerine maaş karşılığı olarak verilen pirinçle geçinemediklerinden tüccarlara borçlanıyorlardı.⁴⁸ Tüm bunlar parasal mübadelelerin gelişmesi nedeni ile palazlanan ticaret kesiminin güçlenmesinden kaynaklanmakta idi. Ticaretin gelişmesinin ortaya çıkardığı değişimler şöyle sıralanabilir:⁴⁹

- Feodal beylerin vergi olarak zorla topladığı pirinçleri tüketim ve lüks mallar alabilmek için satar hale gelmeleri;
- Daimyoların Tokugawa Şogunluğuna refakat eden alternatif sistemlerinin, ana yollar üzerinde, zengin pazarlama ve ulaşım sistemlerini geliştirmesi;
- Çiftçilerin gübreyi nakitle satır alır hale gelmesi;
- Deniz aşırı ticaret yasak olmasına rağmen, Japon takımadaları boyunca bir deniz ulaşımının gelişmesi.

Parasal mübadelenin gelişmesi tüccar sınıfın zenginleşmesine ve toprakların bu kesimce satın alınmasına yol açmıştı. Ayrıca parasal mübadelelerin gelişmesi buna paralel olarak bankacılık faaliyetlerinin de gelişmesine yol açmıştır.⁵⁰

Tokugawa Dönemi *şehirlleşmenin*, ticarî ilişkilerin gelişimine paralel olarak arttığı bir dönemdir. Ticaret ve şehirlleşme, eski feodal sistemin üretim ve tüketim ilişkilerini değiştirmiş ve kırsal kesimdeki ilişkiler gerek üretim ve gerekse de köylünün geleneksel aile yapısında değişime yol açmıştır. Eskiden geçimlik düzeydeki üretimin dağılımı da belli kurallar dahilinde işlerken, piyasaya yönelik üretim bu yapının, kendiliğinden yeni duruma adapte olmasını sağlamıştır.⁵¹ Toprakların tüccar burjuvazi elinde toplanması şeklindeki bir olgu, aynı zamanda topraksız kalan köylünün şehirlere göçüne yol açmaktaydı.⁵²

Tokugawa Döneminde öne çıkan başlıca şehirler, *Kyoto*, yönetim merkezi *Edo* (Tokyo) ve ticaret merkezi olarak göze çarpan *Osaka*'ydı. Osaka, Tokugawa Döneminin bankacılık ve finans merkezi

48 Eberhard, *a.g.e.*, ss. 174-175.

49 Uematsu, *a.g.m.*, s. 5.

50 Ali Özgüven, "Japon Mucizesi", *Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan*, Cilt 40, Sayı 1-4, 1984, s. 93.

51 Nakamura, *a.g.e.*, s. 27.

52 Özgüven, *a.g.m.*, s. 93.

olarak, milli servetin yaklaşık yüzde yetmişini kontrol eden, tacir ve bankerlerin şehriydi.⁵³ 17. Yüzyılın başından itibaren şehirlerin nüfusu şaşırtıcı bir biçimde artmış, 1590'larda bir balıkçı köyünden farksız olan Edo (Tokyo)'nun nüfusu 1731'de yarım milyona ulaşmıştır. Kyoto ve Osaka ise 1800'e doğru 400 bin nüfusa ulaşmıştı. Aslında, Tokugawa Döneminde ticaretin ve parasal mübadelenin gelişmişliğini, bu kalabalık nüfusun beslenme, barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarının, ancak tarımsal üretimde uzmanlaşma ve parasal ilişkilerle karşılanabilme zaruretine bağlamak mümkündür. Unutmamak icap eder ki Tokyo'nun o devirde sahip olduğu nüfusla, muhtemelen dünyanın en kalabalık şehri olduğu söylenebilir.⁵⁴ Yani, şehirleşme ile kapitalizmin gelişmesi karşılıklı bir etkileşim ilişkisine sahiptir.

Daha önce de değinildiği gibi, Japonya'nın dış ticaretinde sadece Çin ve Hollanda yer almakta idi. Bu ticaretin iki sonucu ortaya çıkmaktaydı.

- Hollandalılar, Japonlara sadece Avrupa ürünleri değil, Güney Çin ve Güneydoğu Asya'nın özellikle ham ipek, ipekli tekstil ürünleri ve şekerini de satıp, karşılığında Japonya'nın altın, gümüş ve bakırını almakta olduklarından çok kârlıydılar. Üstelik bu ürünler çok yüksek fiyattan satılmakta idi.
- Hollanda kârlı olsa bile, bu ticaretin asıl hakimi olan Çin *Junk*ları yani Çinlilere özgü altı düz yelkenli gemiler, ham pamuk, ipekli ve şeker yüklü olarak Nagazaki'ye varıp, Japonya'dan sadece gümüş veya bakır değil, karşılığında deniz ürünleri, soya fasulyesi salçası/sosu, pirinç vb. gerekli ürünleri de götürmekteydiler. Bunlar 17. yüzyılda Japonya'nın en önemli ihracat ürünleri idiler ve 18. yüzyılın sonlarına doğru bunlar çeşitlenerek artmakta idi.

18. Yüzyılda Japonya'nın ithalat yapısı, ithal ikamesine dayalı sanayilerinin gelişmesi nedeniyle büyük ölçüde değişti. 18. Yüzyılda Bakufu Hükümeti, özellikle ipekli tekstil sanayii ve şeker kamışı ekimini teşvik ederek bu alanlarda kendi kendine yeter bir hale gelmeyi hedeflemekteydi. Bu ithal ikame politikası Japonya'dan çıkan gümüş ve bakır çıkışını azaltan yapısal bir değişikliğe yol açtı. Bu değişikliğin en önemli sonucu Japonya'nın Hollanda ile ticaretinin azalmasıdır. Yıllar geçtikçe, 18. yüzyılda artık en fazla bir iki Hol-

53 Özel, "İktisadi meşrutiyet' ve...", s. 101.

54 Özel, "Feodal Japonya'da Ticaret ve Piyasa", s. 129.

landa gemisi Nakgazaki Limanı'na yanaşır oldu. 18. Yüzyıl ortalarından sonra ise Çin junklarının sayısında da azalma görüldü.⁵⁵

Sonuç olarak, Tokugawa Döneminde Japonya'da bir *sermaye birikimi* oluşmaya başlamıştı. Batı feodalizminden farklı bir biçimde ama onlarda olduğu gibi, ticaretin gelişmesinin ortaya çıkardığı bir artığın sermayeye temel teşkil etmesi anlamında ve en önemlisi, bir inziva politikası olduğu için sömürgeleştirme olmadan bir sermaye birikimi oluşturabilen tek Batılı olmayan örnek, bu nedenle Japonya'dır. Çağlar Keyder, Tokugawa Dönemi Japonya'sının iç pazar gelişimi ve dolayısıyla artık düzeyinin sonucu oluşan sermaye birikiminin şu sonuçlara yol açtığını söylemektedir:

- Ücret düzeyleri görece yüksekti;
- Yüksek ücretler ve sermaye birikimi bir arada oluşunca, yine görece ileri bir teknolojiyi benimsemişlerdi.⁵⁶ Bununla birlikte tarım sektöründe ana üretim faktörleri gene sığır ve insan gücü idi.⁵⁷

Görüldüğü gibi Tokugawa Dönemi Japonya'sında ticaret oldukça gelişmiş, tarım sektörü, bu dönemin sonlarına doğru artan işbölümü ve ülkenin diğer kesimleri ile olan ticarî ilişkileri sonucunda *mal ekonomisine* dahil olmuştur. Bütün bu gelişmelerle birlikte tedavüldeki para miktarı önemli ölçüde artmış ve Şogunluğun aktif büyüme politikasının ulusal ekonomi üzerine uyarıcı tesiri olmuştur.⁵⁸

Avrupa'nın, Amerika kıtasının kahve, şeker ve pamuk gibi ürünlerle dayalı Amerika ticareti ile elde ettiği malları, *Yeni Dünya'nın* keşfi sayesinde kâr elde eden bir biçimde kendisine nakletmeyi başardığı bilinen bir olgudur. Sonra da, bir yandan Asya'dan ithal edilen mallar Avrupalılar tarafından üretilirken, diğer yandan yavaş yavaş bir *Atlantik Havzası Ekonomisi* doğmaya başladı. Hem Avrupa ve hem de Japonya, bir *üretim devrimini* yaklaşık aynı zamanda yaşadılar ve her ikisi de Asya mallarından kendilerini bağımsız kıldı ve Asya medeniyetinin eski safhalarından ekonomik bağımsızlıklarını elde etmelerine yol açan bir sonuca ulaştılar. Bir anlamda bu, Avrupa ve Japonya benzer yollardan geçtiler demektir. Edo Döneminde Japonya bütün dünyada döviz için kendi altın, gümüş ve bakırına sahip olan ve

55 Tsunayama, *a.g.m.*, ss. 195-196 ve s. 198.

56 Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Yay., Birinci Baskı, Ankara 1983, s. 64.

57 Uematsu, *a.g.m.*, s. 12.

58 Nakamura, *a.g.e.*, ss. 27-28.

kontrol altında tutabilen tek memleketti. Japonya bu gücünü Çin'den ekonomik olarak üstün olmak amacıyla Asya içinde kullandı. Siyasî olarak ve ayrıca kültürel ve ekonomik olarak da Çin'den zahir olarak bağımsızlığını kazandı. 15. Yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan süre boyunca Avrupa neredeyse İslam dünyasının baskısından kurtulmuş ve Atlantik Havzası'nda bir ekonomik sistem kurmuşken, Japonya da kendine özgü bir medeniyet kurmuştu.⁵⁹

Meiji Dönemi ise dışsal sâiklerle de olsa, devletin yapılanmasında ve toplum yaşamında önemli değişimlerin yaşandığı bir zaman dilimini içermektedir. Meiji Döneminin en önemli karakteristik özelliği, devletin sermaye birikimine öncülük etmesidir. Devlet bunu yapmak için siyasî ve idarî yapıda olduğu gibi ekonomik yapıda da değişimi gerçekleştirmek mecburiyetinde idi. Her şeyden önce bir girişimci sınıf ortaya çıkarmak ve bu sınıfı desteklemek gerekmektedir. 18. Yüzyılda Tokugawa Döneminde daha önce de değinildiği gibi, devlet ham ipek, ipekli ve şeker gibi önemli ithal ürünlerini ikame edici yatırımları özendirmiştir. Daha sonra Meiji Dönemine gelindiğinde çeşitlenen sanayii yapısı, üretilen ürünlerin ihracatında önemli rol oynamıştır.

1842'de Çin'in Nanking Limanı'nın daha sonra ise Japon ve Siyam limanlarının Batı ticaretine açılması ile Batılı tüccarlar Asya-içi ticarete dahil olmuşlardır. Batı tüccarları, Asya'ya kendilerince keşfedilmiş olan ve günlük hayatta insanların kullandığı, kibrit, sabun, Batı tipi şemsiye, gaz-yağ lambaları, züccaciye ürünleri vb., Batı medeniyetinin ürünlerini getirdiler. Bunlar ithal edilince Asyalılar bu ürünleri çok uygun ve kullanışlı buldular. Ancak bunlar Asyalı çoğu ülke için çok pahalı ürünlerdi. Bunun üzerine Japonlar bu ürünleri becerikli bir biçimde kopya etmeyi denemeye başladılar. Batı ürünlerinin sahtesini çok iyi yapabilmekteydiler. *Japon taklit ürünleri* çok iyi olmamakla beraber çok ucuzdu. Bu ürünler, Asya'nın ana kıtasına Çinli tüccarlar ve tabii ki Japon tüccarlar tarafından ihraç edilip Batılı rakipleri ile yarışmaya başladı.⁶⁰

Asyalıların küçük Batı ürünlerine olan talebi, günden güne artmakta idi ve bu talep çok geniş bir pazar yaratmıştı. *Japon sanayileşmesinin başarısı ve deniz aşırı ticaretin gelişmesi büyük ölçüde bu pazarın genişlemesine bağlıdır.* Bu, Çin junkları tarafından yürütülen Asya-içi ticaretin neden önemli olduğunu göstermektedir. Japonya'nın deniz

59 Kanji, *a.g.m.*, s. 44.

60 Tsunoyama, *a.g.m.*, ss. 197-198.

aşırı ticaret performanslarının, merkezî hükümet, yerel hükümetler, ticaret odaları ve imalatçılar vb. yerel enformasyon şebekelerini merkezî hükümete bağlayan, *Konsolos Raporları* sayesinde etkin biçimde geçip gelmesi de ayrıca vurgulanması gereken bir husustur. Çin'den yollanan Japon konsolos raporları, Asya topraklarına yönelik Japon ihracatının artışına katkıda bulunmakta idi. İngiliz konsolosluk raporlarına göre, mesela 1895'te Hong Kong pazarında, Japonların, pamuk paçavraları, temizleme sodası, sülfirik asidi ve İngiliz malları ile rekabet eden bazı Japon pamuklu kumaşları, keten çarşafları, havluları, sabununu, kağıdı ve diğer ucuz ürünleri hakim konumdadır. İngiliz mallarının satışlarının düşmesinin nedeni, İngiliz imalatçılarının bölgedeki tüketicinin beğeni ve zevklerini tespit için araştırma yapmakla oyalanmalarıydı.⁶¹

Meiji Dönemi sermaye birikiminin ana kaynağı şüphesiz tarımdır. Modern sanayiinin teşkili için gereken sermaye birikimi tarım sektörünün gelişmesine bağlanmıştır. 1870'li yıllarda faal nüfusun %75-80'i tarım sektöründe bulunmakta ve millî gelirin %65'i bu sektörden elde edilmekte idi. Çoğunluğunu küçük işletmelerin oluşturduğu ve %70'inin geri metotlarla üretim yaptığı gıda ve dokuma üretimine dayalı, sanayii sektörünün millî gelir içindeki payı %30'du. Sermaye malları üretimi genel sanayii üretimi içerisinde %6'lık bir paya sahipti.⁶²

Arazi Vergisi Kanunu (1873) olarak bilinen arazi düzenlemesi, yeni Meiji Devleti'nin politik ve ekonomik mekanizmasındaki en önemli faktör olarak, tarımın sermaye birikimine temel teşkil etmesinin de kurumsal aracı olmuş gibi gözükmektedir. 1871-1875 arasında, toplam vergi gelirleri içerisindeki payı %85 ve %93.2 olan *arazi vergisi*, 1894-95 *Sino-Japon Savaşı*'na kadar hiçbir zaman %50'nin altına düşmemiştir.⁶³

Devlet, sermaye birikimi sorununa tarım sektörü ağırlıklı bir çözüm getirirken, gelişen bankacılık sektörü de adeta bir patlama yaşamıştır. Bunun bir nedeni, samuray sınıfını tasfiye edebilmek için bunlara ödenen dolgun emekli maaşlarının bir kısmının, hazine tahvilleri şeklinde ödenmesi ve bu tahvillerin, bankalara ortak olmadaki ve bankaların da bu tahvilleri karşılık göstererek banknot ihraç etmedeki rolüdür. 1880 yılına gelindiğinde banka sayısı 128 kadardı ve

61 Tsunayama, *a.g.m.*, s. 198.

62 Sadıklar, *a.g.e.*, ss. 35-36.

63 Jon Halliday, "The Meiji State and Economic Policy", *The Sun Also Sets*, ed. INSAN, Malaysia 1983, s. 135.

emiyon arttığı için ülke *enflasyonist* bir ortama girmişti. Maliye Bakanı *Masayoshi*'nin gerçekçi para ve kredi politikası bu duruma çözüm getirebilmek amacıyla yürürlüğe girmiş ve hükümet *deflasyonist* bir politika izlemiştir. Kamu harcamalarında ciddi tasarruf önlemleri alınmış, yeni vergiler koyulmuş ve zarar eden devlet kuruluşları kapatılmıştır.⁶⁴

Devlet öncülüğünde teşkil edilen sanayi kuruluşlarında amaç olarak, öncelikle sanayileşmenin alt yapısını kurma, daha sonra da özel teşebbüse devredilme belirlenmişti. Ancak bu yapılırken özel teşebbüsü sınırlamayı öngörmeyen devlet, özel teşebbüse önemli teşvikler de sağlamıştır. Bu noktada, Japonya'nın en önemli eksikliği, Batılı anlamda müteşebbis bir sınıfın yokluğudur. Toplumsal vicdanda *ticaret*, tüm gelişmişliğine rağmen hakir görülüyordu. Örneğin samuraylar, Japon toplumunun en iyi eğitilmiş kesimi olmasına rağmen, ticarî faaliyetlere tepeden bakıyordu. Tacirler ise, statükodan yana bir tutum içerisinde, büyük sanayi girişimleri için gereken sermaye birikimi, modern teknik eğitim ve yönetsel beceriden yoksundu.⁶⁵ Böyle bir ortamda Japon Devleti sanayileşmeye öncülük etmek, hem teknoloji hem de teknik eleman getirip, teknik eleman yetiştirmek mecburiyetinde idi.

Japon Devleti bunun için, Tokugawa Dönemi'nde yaşanan iki yüzyıllık barış süreci içerisinde, savaşçı niteliklerinden gittikçe uzaklaşıp *bürokrat* kimliğine doğru evrilen⁶⁶ samuray topluluğundan, yani kendisini vatanına adanmış milliyetçi bir öncü sınıftan faydalanmıştır. Bu topluluk adeta bireysel kârdan ziyade toplumun menfaatini düşünen, modern toplumların samurayları haline dönüşmüştür.⁶⁷ Bu misyon, Japon Devletinin *Shokusa Kogyo* (endüstriyi geliştir ve özel teşebbüsü teşvik et politikası) politikası⁶⁸ ile örtüşüyor ve *Bushido* (Savaşçı) ideallerinden, alicenaplık, cesaret, sadakat, kamu hizmeti ve dürüstlüğü temsil ediyordu.⁶⁹

Devlet *Wakon Yosai* (Japon Ruhu ve Batı Bilgisi) ideolojisini benimsemekte idi.⁷⁰ Bu ideolojisi, her türlü iktisadî faaliyete, bir Japon

64 Sadıklar, *a.g.e.*, s. 36; Nakamura, *a.g.e.*, s. 30; Halliday, *a.g.m.*, s. 14.

65 Mustafa Özel, "Samuray: Bürokrat, Müteşebbis ve Aydın", *Birey, Burjuva ve Zengin*, (der.) Mustafa Özel içinde, s. 115.

66 Uematsu, *a.g.m.*, s. 3.

67 Özel, "Samuray...", s. 115.

68 Nakamura, *a.g.e.*, s. 29.

69 Özel, "Samuray...", s. 117.

70 Uematsu, *a.g.m.*, s. 1.

özelliğinin sinmesine yol açmıştı. Japon ruhu, yapılan iktisadî faaliyette asıl yükü çeken tarım kesiminin ses çıkarmamasını sağladığı gibi, atılan her adıma meşruiyet kazandırmaktaydı. Öte yandan tarıma dayalı sermaye birikimine bağlı bir sanayileşmenin sakıncasının giderilmesi, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan geleneksel sektörlerin modern sektörlerle geçiş tamamlanıncaya kadar ihracat amaçlı olarak kullanılması ile mümkün olabilmıştır. Bunun anlamı, modern teknolojiye dayalı sektörlerin tarıma dayanma pozisyonunu değiştirebilmektir. Geleneksel iki sanayi kolu olan ipekli, pamuklu dokuma ile çay ihracatı ülke dışı açıldığında rekabetle karşılaşınca farklı yönlerde etkiye uğramışlardır. Pamuklu dokuma mamülleri, Batı kaynaklı mamüller karşısında gerileyip tasfiye olurken, çay da ihracattaki önemini nüfus ve gelir artışı ile yitirmiştir. İpek sanayi ise, özellikle ham ipek ipliği sayesinde canlandı. Özellikle ipekli başta olmak üzere pamuklu dokumalar üretimi, dışarıdan getirilen makine ve teknoloji ile canlanmış ve geleneksel sektörler yerini modern sektörlerle bırakmıştır. Bu süreç, 19. yüzyılın sonlarında tamamlanmıştır.⁷¹

Meiji Dönemi Japonya'sının sanayileşme yolundaki diğer önemli bir eksikliği, daha önce de değinildiği gibi, modern üretim tekniklerinin gerektirdiği yönetim kabiliyetinin pek gelişmiş olmaması ve bizzatı Japon yönetim anlayışının temel vasfı olan *paternalistik* zihniyettir. Bu zihniyetin etkisi, gerek fabrikaların kurulması ve gerekse işletilmesinde görülebilmektedir. Bu nedenle de, Japonya'da yönetim konusunda modernleşme, deneme yanılma yöntemi ile sağlanabilmektedir. Uematsu'nun aktardığına göre, *Hazama Hiroshi* Japon yönetimindeki değişimi üç aşamada değerlendirmektedir.

- Devlet hedefleri doğrultusunda kamu girişimleri olarak devlet öncülüğünde modern fabrikaların açılması (hükümet inisiyatifi 1860-1880);
- Oldukça zor çalışma şartlarında özel girişim aşaması (1880-1910);
- Savaş öncesi, yönetim anlayışının bir versiyonu olarak paternalistik yönetimin başlaması (1910-1940).

Bu noktada Hiroshi Japon paternalistik yönetim sisteminin özelliklerini şöyle açıklamaktadır:

- Ne ücret oranları ne de çalışma saatleri konusunda bir iyileştirmenin olmaması ve yöneticilerin (yatakhane, halk sağlığı ve işbaşın-

71 Güran, *a.g.e.*, s. 149-150; Sadıklar, *a.g.e.*, s. 37.

- daki kazalara ücret verme vb.) gibi işçilerin fabrikalarda uzun yıllar çalışmaları için gereken çalışma koşulları ile ilgilenmemesi;
- Hayat boyu istihdam garantisi ve teşvik ile ücretlerde kıdem usulü.⁷²

Halliday ise, Meiji Döneminde sermaye birikimini şöyle değerlendirmektedir: Öncelikle, arazi vergisi yüzyılın sonlarına kadar en önemli vergi olmuştur. Masayoshi'nin deflasyonist politikası ile fiyatlar düşürülmüş ve küçük ve orta ölçekli işletmeler piyasadan çekilmiştir. Bu arada Japon müteşebbislere yönelik vergi kolaylıkları tanınmışken, bu deflasyonist politika nedeniyle Japon müteşebbislerin kârı düşmüş ve devlet kredi stokunu bankalarla artırma yoluna gitmiştir. 1867'den 1875'e kadar toplam gelir 406.4 milyon *Yen*ken, bunun 123.5 milyon Yeni, olağanüstü gelir niteliğindeki kredi ve borçlardan oluşmaktadır. Yabancı borçlar sadece devlet amaçları için kullanılmıştır. Yabancıların doğrudan dış yatırımları ise düşük ölçekte idi. Öte yandan sermaye birikiminde etkili olan diğer gelirler ise 1894-95 Çin-Japon Savaşı'ndan sonra Çin'den gelen 360 milyon Yen *savaş tazminatı* ve yine Çin'den Boxer isyanından sonra gelen 24 milyon Yendir. Bu paralar, o yıllarda hükümetin *expansiyonist* (genişletici) programlar yürütmesine yardımcı oldu.

İkinci olarak ise, Halliday'in deyişiyle asıl anahtar faktör, çalışan yığınların, düşük ücretleri kabul etmeleri için dinin ideolojik mistifikasyonu; askerliğe alınma ve çalışmasını sağlama için şiddet kullanımı; madenlerde, fabrikalarda ve koşullardaki korkunç çalışma şartları; sömürenlere sömürülenler üzerinde sömürü yapmaları için her türlü şekilde ayrıcalık tanınması şeklinde *zulüm ve sömürüye* tabi tutulmalarıdır.⁷³

Görüldüğü gibi, Japonya'nın sanayileşmeyi gerçekleştirebilen tek Batılı olmayan ülke olması hakkındaki iyimser hayranlık, bazı olguların bilinmesi halinde hiç de örnek alınacak gibi görünmemektedir. Bu konuda bir diğer ilginç örnek ise, *Karayuki-san*lardır. Karayukisanlar, hızlı ekonomik değişimden zararlı çıkan köylülerin fakirliklerinden dolayı, Doğu ve Güneydoğu Asya'daki Batılı kolonyal yöneticilere pazarlanan genç kızlar anlamına gelmektedir. Bu kızlardan elde edilen döviz, anne-babaları tarafından feodal beylere vergi olarak veriliyor ve bu beylerin Avrupa'dan makine vs. ithal etmesinde

73 Halliday, *a.g.m.*, ss. 14-16.

kullanılıyordu.⁷⁴ Gerçi bu türlü döviz temini önemli ölçüde nitelenemese de, Japon sermayesinin temelinde fuhşun da bir nebze yeri olduğu gerçeğini değiştirmeyen, ekonomik olarak olmasa bile, insanî ve ahlâki olarak kınanacak bir olgudur.

Meiji Dönemi sermaye birikiminde önemli olan bir diğer faktör de, Japonya'nın yabancı sermayeyle ilişkisi ve yabancı sermayeye göstermekten kaçınılan ilginin, yabancı teknik uzmanlar sözkonusu olunca hiç de esirgenmemiş oluşudur.

Japonya Meiji Döneminde, yabancı sermaye konusunda gerek konjonktürel olarak Çin'in o yıllarda daha fazla tercih edilmesi, gerekse de Japonya'nın yabancı sermaye yatırımları için cazip olmaması yüzünden, Batı'nın sömürgeci anlayışından diğer bazı ülkelere oranla az bir zararla kurtuldu. Batılıların etkinliği ithal malları ve ticaretin denetimi ile (eskiden Japonya'da dış ticaretin yasak oluşunun dış ticaret kabiliyetini azaltmış olması nedeni ile) sınırlı kaldı. Öte yandan dış ticaret serbestisi nedeni ile Japonya yeni teknolojiler ve fikirler ile karşılaştığı gibi, yabancı teknisyenler de getirtti. 19. Yüzyılın sonunda Sanayi Bakanlığı bütçesinin %40 ile %50 arasındaki bir kısmı, bu yabancı teknisyenlere verilen ücretlere gitti. Ancak bu politikaların faydası yavaş yavaş görülmüş ve 1890'da ticarete yabancıların kontrolü beşte dört oranında iken, 1910'da beşte üçe, 1920'de ise %50'ye gerilemiştir.⁷⁵

Meiji Dönemi sermaye birikiminin, çok fazla değişken tarafından belirlendiğini söylemek mümkündür. Her şeye rağmen böyle bir birikimin gerçekleştirildiği ve bunun da modern sanayiye tahvil edildiği, açık bir gerçektir.

Özetle, Japonya'nın sanayileşmesi şu şekilde olmuştur. İlk sanayileşmesi, 18. yüzyıldaki ham ipek, ipekli ve şeker gibi asıl olarak Çin'den ithal edilen ürünlere yönelik ithal ikamesi endüstrilerinin

74 Shoiode Hirokazu, *Japanese Investment in Southeast Asia*, Center for Progress of Peoples, Malaysia 1989, ss. 5-6; *Karayuki-san* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hiroshi Shimizu, "Karayuki-san and the Japanese Economic Advance into British Malaya, 1870-1920", *Asian Studies Review*, Apr. 97, Vol. 20, Issue 3, ss. 107-133; James L. Huffman, *Book Reviews, Historian*, Winter 95, Vol. 57, Issue 2, ss. 362-367; James R. Ross, *Escape to Shanghai: A Jewish Community in China*, New York: The Free Press, 1994; James Francis Warren, *AH Kuç-Karayuki-san: Prostitution in Singapore 1870-1940*, Oxford University Press, Oxford 1993.

75 Halliday, *a.g.m.*, ss. 17-19; Tuñçoku, *a.g.m.*, ss. 357-361.

kurulup geliştirilmesi ile başlamıştır. Bu devirde Tokugawa Dönemi'nin sonlarına doğru, Çin-Japon ticareti artan biçimde küçük Japon ürünlerinin ihracatının artışı ile belirginleşen bir yapıya bürünmüştür. Ülke dışı açıldıktan sonra ise, Batı ürünlerinin taklidi ile Asya pazarlarında Batı ürünleri ile rekabet edebilir bir sanayi yapısına erişilmiştir. Bu durum eleştirilebilirse de Japonya'nın yaptığı, Batı'nın yüksek akımlı cazibesini yerel gereksinimlere dönüştürebilmede oynadığı roldür.⁷⁶

C. Japon Kalkınmasında Dinî Mistifikasyon

Ekonomik kalkınmada dinin yeri, Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinden beri çalışılan ve yeni çalışmalara da konu olması beklenen problemleri bir sahadır. Ancak, Japon kalkınmasında dinin önemli bir rol oynadığı genel olarak üzerinde ittifak edilen bir husus olmaktadır.

Benedict'e göre, "dinî akideler, ekonomik faaliyetler ve politika, birbirinden ayrı, küçük, temiz göller halinde değildirler. Onlar kabul edilen sınırlar içinde taşarlar ve suları bir daha ayrılamayacak şekilde birbirine karışır".⁷⁷

Weber, kapitalist olmak için *protestanlığın* şart olmadığını ancak, *Kalvinizm* yoluyla geniş kitlelere aşılana *asketik* (çileci) güdüler ve *püriten etik* sayesinde kapitalizm için en uygun zemine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Bu iddiasını *Eski Ahit* ile desteklemeye çalışan Weber, Katoliklerde, toplumsal beraberliğin önemli bir unsuru olan asketizm ile rasyonel kâr güdüsünün yanı sıra gerekli yapısal olgunluğun ve düşünsel özelliğin de bulunmadığını iddia etmektedir. Benzer felsefî özellikler açısından Almanya örneği, aslında Japonya'nın anlaşılabilmesi için Doğu'ya atılmış bir köprü ya da Japonya'nın Batı'daki farklı bir versiyonu olarak algılanabilir.⁷⁸

Kawakatsu'ya göre Bellah* *Tokugawa Dini: Sanayileşen Japonya'nın Değerleri* başlıklı 1957 tarihli çalışmasında, *İshida Baigan*'ın, Kalvinizm ve *protestan iş ahlakına* benzer bir ticarî ahlâki tesis ettiğini ancak Baigan'ın etkisinin Tokugawa Döneminin sona ermesin-

76 Tsunoyama, *a.g.m.*, s. 199.

77 Benedict, *a.g.e.*, s. 8.

78 Arıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 21. Ayrıntılı bilgi için bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba, Hil Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1997.

* Robert N. Bellah, *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan*, Free Press, Gloncoe, III., 1957.

den uzun bir süre önce etkisini yavaş yavaş kaybettiğini öne sürer. Bellah, kitabının Japonya baskısına yazdığına önsözde bu görüşünün sürdürülebilir olmadığını kabul etmektedir. Konfüçyanizmin Japon versiyonunun, Tokugawa Döneminde hakim ideoloji haline geldiği hâlâ devam edegelen bir gerçektir. Bununla birlikte, *Konfüçyanizm* sadece 17. yüzyıla kadar değil 16. yüzyılın ortalarında da ülkede önemli bir rol oynamıştır. Daha sonraki dönemlerde ise *Budizm* Japon entelektüel hayatında hakim duruma gelmiştir. Süregelen uzun savaş dönemlerinden sonra Konfüçyanizm, Şogunluk tarafından barış ve düzeni sağlamada gereksinim duyulan resmî öğreti haline gelmiştir. Daha sonra Konfüçyanizm moral bir hedeften ziyade politik bir hale gelmiştir.⁷⁹

Robert N. Bellah'ın sözü edilen *Tokugawa Religion (Tokugawa Dini)* adlı eseri bu problemleri sahada ortaya konulabilen en önemli eser olmuştur. Özel'e göre Bellah, çalışması sonucunda, Japonların dini dünyevî amaçlar için kullandıkları veya dini dünyevileştirdikleri sonucuna varmakta ve Batılı toplumlarda, Hıristiyanlığın, kişisel ruhî sıkıntı ve moralsizlikleri rehabilite etmekle sınırlı etkisine benzeyen bir etki ile, Japonların, dinin bütünleştiriciliği içerisinde mevcut konumlarını sorgulamamalarını temine yol açtığını söylemektedir.⁸⁰ Dinin böylece profanlaştırıldığı bir ortamda, birtakım ahlâkî normlarının günlük yaşayışa araç niteliğinde yedirilmiş ve kutsallığının zayıflatılmış olduğu söylenebilir. *Din*, din olduğu için değil, ekonomik ve sosyal hayatta istikrarı sağlamak için elverişli bir araç olduğu derecede *saygınlığa* sahip olmaktadır.

Daha öncede değinildiği gibi, Tokugawa Dönemi'nde Budizm-Şintoizm-Konfüçyanizmden mürekkep, sentez bir dinî anlayış toplumda kabul görmüştür. Doğu dinlerinin mistisizmi, bu üç dini kısaca incelemeyi mümkün kılmasa da, bu üç dinden mürekkep bir dinî anlayışı bazı önemli noktaları ile incelemek bir nebze de olsa bazı şeylerin anlaşılmasına hizmet edecektir.

Japon ekonomisi ve sosyal hayatında etkin olan Budizm ve Konfüçyanizm, Tokugawa Dönemi öncesinde (aynı zamanda *Şintoizm*le bu dinlerin dargınlıkları da bu süre içerisinde yer alır) Japonya'ya girdi. Japon kültürünün yapılanmasında önemli katkıları bulunan Budizmin etkili olduğu, yaygınlaştığı ve köklerini sağlamlaştırdığı *Taika*

79 Kawakatsu, *a.g.m.*, ss. 4-5.

80 Mustafa Özel, "Japonya'da Din ve Modernleşme", *Birey, Burjuva ve Zengin*, (der.) Mustafa Özel içinde, ss. 152-153.

Reformu (645-658) ile Çin'de felsefi bir düşünce olan Konfüçyanizm, Japonya'da bir din hüviyetine bürünerek yayılması, sözkonusu dönem öncesinin belirgin hareketlerindedir. Ayrıca Hıristiyanlığın ilk temsilcileri, ilk mesajlarını gene Tokugawa ailesinin hakimiyetinden önce vermeye çalışmışlardır.⁸¹

Her şeyden önce Japonya'da dinin mistifikasyonunda en önemli dinî dönüşüm, Konfüçyanizm yolu ve Bushido (Savaşçılar) sınıfının aracılığı ile sağlanabilmiştir. Daha önce de değinildiği gibi Tokugawa Döneminin iki yüz elli yıllık barış sürecinde, Bushi (Savaşçılar) sınıfı, bürokratlar haline dönüşmüş ve kılıç bir sembolden öte bir şey ifade etmez olmuştur. Bushi sınıfının saygınlığı, onların değişimlerinin tüm topluluk üzerinde etkili olmasına yol açmaktaydı. Bu değişime yol açan şey ise, Bushi sınıfının Tokugawa Döneminde, Konfüçyüs'ün eserlerini öğrenmeleridir.

Bushi sınıfı, gerek Şogunluğun resmî okullarında ve gerekse de, *Han-Ko*'da (hanların resmi fief okulu), *Konfüçyüs'ten Seçmeler*, *Mencius*, *Akrabalık Sevgisi Kitapçığı* gibi Konfüçyanizm klasiklerini öğrendi. Bu yüzden, Bushi'nin hayatı *Gorin* (Sosyal ilişkilerdeki beş duygu) ve *Gojo* (Beş kişisel ahlâk) olarak özetlenen Konfüçyanizm prensiplerine dayalı idi. *Gorin*, baba ve oğul arasında sevgi; hükümdar ve hizmetkârları arasında dürüstlük; koca-karı arasında uyum; küçük ve büyük kardeş arasında kıdem; arkadaş arasında güvenden oluşur. *Gojo* ise, iyilik (hayırseverlik), dürüstlük, doğruluk, anlayış ve güvenden oluşur.

Özetle, Konfüçyanizm seküler bir ideoloji veya bir ahlâk felsefesi kodudur. Belli sosyal aktörler arasında (imparator ve uyrukları, baba ve oğul, koca ve karı ile büyük ve küçük kardeşler) uygun davranış ve dengeli ilişki gerekliliğini vurgular. Konfüçyanizmin değerleri, düzen, hiyerarşi ve gelenek ve sosyal kontrol ve düzenlemeyi sürdüren merkezin rolünü aileye devretmektir. Aileye verilen üstün statü yüzünden Konfüçyanizm ana babaya dindarca itaati, ırsî tapınmayı ve kolektif sorumluluğu teşvik eder.⁸²

Öte yandan sıradan halkın günlük yaşamı ise daha çok Budizm ve Şintoizmden etkilenmekteydi. Budizm ve Şintoizm farklı kökenlere sahiptir ve 16. yüzyılda Budizm Japonya'ya ilk kez girdiğinde, biri diğeri ile rekabet halinde idi; ancak zaman geçtikçe ikisi de, *Sinbut-*

81 Arıcıoğlu, *a.g.m.*, s. 24.

82 Chan, Steve, *East Asian Dynamism-Growth, Order, and Security in the Pacific Region*, Westview Press, Second Edition, U.S.A 1993, s. 15.

su-Shūgo (Budizm ve Şintoizm'in kaynaşması) haline dönüştü. Bununla birlikte, Budizm evvelce Japonya'ya gelmeden önce, Konfüçyanizme büyük saygıya dayalı Çinli ataları tarafından büyük ölçüde etkilenmesi yüzünden, bu Çin geleneği türü, Japon mitolojisinin aslını araştırıp bulan Japon atalarına-büyüklerine saygıya dayalı Japon geleneği ile de karışmıştı.

Bunun bir sonucu olarak, halkın dini inançları, Budizm, Konfüçyanizm ve Şintoizmin bir terkibi haline geldi. Bu inanç düzeninin temelinde iki tür ata sevgisi yolu vardır. Evdeki *Butsudan* (Budist tapınağı halkı) yeni atalar ve evde ve köydeki *Kamidana* (Şinto tapınağı halkı) yani uzak atalar.

Halkın, Budizm, Şintoizm ve Konfüçyanizmin emirlerini anlaması için pek çok şansı ve alternatifi vardı. Örneğin, Konfüçyanist ahlâkın temel kitaplarını okumak, aile tapınağındaki Budist rahiplerin ibadetleri hakkında konuşulanları dinlemek veya popüler liderler veya takipçileri ile karşılaşmak gibi (Ishida Baigan bunların en ünlüsüdür. *Gojo ve Gorin*'i ortaya atmıştır).

Konfüçyanizm, Bushido'ya *gayretlilik*, *tutumluluk* ve *sadakat* bilinci aşlamıştır⁸³. Bu karmaşık formülasyon ve anlayış içerisinde her üç dinin farklı özellikleri biraz daha fazla öne çıkmaktadır denilebilir.

Şintoizm, geçmişle olan bağlantıları sağlamakta; imparatorun kutsallığını ve herkesin ona itaat etmesini temin ederken, halkı birlik ve dayanışma halinde iyiye, doğruya ve mutluluğa sevk etmektedir⁸⁴. Diğer bir deyişle, Şinto dünyevî faaliyetlere bir *ulusal kimlik*, *iyimserlik* ve *talih duygusu* vermektedir. Budizm ise, dünyevî faaliyetleri kutsamakta⁸⁵ ve dünyevî faaliyetlerin dünya ile uyum içerisinde olduğunu vaz'etmektedir. Okullarda okutulan Resmi Şinto, tanrılar devrinden ve İmparatora beslenen hürmet devrinden bu yana Japon tarihini aksettiren ve devlet tarafından düzenlenmiş bir dindi.⁸⁶ Konfüçyanizm ise, toplumdaki fertlerin kendi sınıflarına ait rollerini yerine getirmekle başkalarına karşı saygısını somutlaştıran bir tören-ritüel havasında⁸⁷ fertlerin toplumsal ve diğer alanlarda yüzyüze geldikleri yakın

83 Uematsu, *a.g.m.*, ss. 3-5.

84 Özgüven, *a.g.m.*, s. 95; Ayrıntılı bilgi için bkz. Benedict, *a.g.e.*, ss. 56-58, Güvel, *a.g.e.*, ss. 88-95.

85 Mustafa Özel, "Pasifik Havzası ve Japonya'nın Engellenemez Yükselişi", Yıl 1, Sayı 4, Temmuz-Ağustos 1992, s. 4.

86 Benedict, *a.g.e.*, s. 56.

87 Özel, "Japonya'da Din ve ...", s. 151.

toplumsal bağları güçlendirmektedir⁸⁸. Gerçekten de, yukarıda sözü edilen *Gorin* ve *Gojo* prensipleri bu amacı sağlamakta gerekli olan tutum ve tavır alışları ifade etmektedir. Zaten bu nitelikler olmasa idi Bushi sınıfının, devlet istikrarındaki önemli rolü gerçekleşmezdi.

Sosyolog Max Weber'in klasik tezi, endüstriyel kapitalizm geliş-tikçe dinsel asketizmin (kendini ilahî amaçlara vakfetme) önemini yitireceği yönündeydi. Bu noktadan hareketle, Weber, *protestan kültürünün* de diğer tüm dinsel gelenekler gibi, *rasyonalize* olacağını, entelektüel bir boyut kazanacağını; bu sayede *dünyanın büyüsunün* bozulacağını beklemekteydi.⁸⁹

Bugün bile Konfüçyanizmin Güneydoğu ve Doğu Asya ülkelerinin başarılarına katkısı tartışılmaktadır. Bu anlamda Konfüçyanizm, sadece Japon toplumunun değil Asya'nın sözü edilen kısımlarının da bir gerçeğidir. *NIEs* (New Industrialised Economies) denilen Doğu Asya ülkelerinin dinamik kalkınmalarının anlaşılmasında, bu ülkelerin sosyal ve kültürel değerlerinin temsil ettiği tarihî parametrelerin büyük yeri olduğu öne sürülebilir. Bu ülkelerin politik liderleri Konfüçyanizmi, politik ve sosyal hareketliliğin araçları olarak güçlü biçimde istemişlerdir. Bu anlamda, Konfüçyanizm devlete itaat, dindar evlat olma ve uyum vb. amaçlar için halka aşılansmaktadır. Konfüçyanist değerler politik ve sosyal hareketlilikte kullanıldığı gibi, konfüçyanizm ile ekonomik başarı arasında bir bağlantı sürekli olarak özendirilmektedir. Konfüçyanizm, iki buçuk asır içerisinde pek çok dönüşümler geçiren bir rota içerisinde etkinliğini korumuştur. Buna karşın rahatlıkla birileri, Konfüçyanizmin zaman içerisindeki yolculuğunda devam eden anahtar özelliklerinin Konfüçyanizm sonrası onaylanabilir bir kültür önermeye devam edeceğini öne sürebilir. Konfüçyanizm, bugün bir hayatın sonrasını vurgulayan bir din olarak değil de, insan davranışları arasında rehberlik yapan ahlâkî bir araç anlamında bir kod-norm olarak uygulanmaktadır. Aileler içerisindeki kuşaklar ve yönetici ve yönetilenler arasında en önemli ilişkiler hiyerarşi tarafından kuşatılmıştır.⁹⁰

Sonuç olarak, Japon kalkınmasında, Şintoizm, Budizm ve Konfüçyanizmden mürekkep *sentez din*, toplumun, devlete ve diğer top-

88 Özel, "Pasifik Havzası ve..." s. 4.

89 Ali Yaşar Sarıbay, "Protestanlık ve Sekülerizasyon: Sosyolojik Bir Bakış", *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler*, Beyan Yay., İstanbul 1996, s. 71.

90 Anis Chowdhury-Iyanatul Islam, *The Newly Economies of East Asia*, Routledge, London 1993, s. 32.

lumsal bağlara uyumlu bir biçimde itaat etmesini temine yarayan bir araç olarak, tüm dünyevi faaliyetlere bir *Japon ruhu* (Wakon) vermesini sağlayan en önemli sosyo-kültürel özelliktir.

D. Japon Sanayileşmesi Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Japon sanayileşmesi, daha önce de değinildiği gibi, Avrupa sanayileşmesinin bir kopyası olarak değil, fakat Asya ekonomik hayatının dinamik güçlerinin bir ürünüdür. Asya içi ticaretin ve özellikle Çin-Japon ticaretinin Japonya'nın sanayileşmesinde büyük bir rolü bulunduğu anlaşılmaktadır. Japonya, Batı malları ile olmasa bile, Asya kökenli mallarla sıkı bir rekabete girmiştir. 1854'te sınırlarını Batılılara açınca, Batı ürünleri ile gümrük tarifelerine dayalı bir koruma politikası ile rekabet edememesine rağmen, Asya pazarının Avrupa pazarından oldukça farklı bir yapıda olması, Batılı ürünleri taklit edip ucuz bir fiyata Asya pazarlarına sunmasını mümkün kılmıştır. Bu da bir anlamda, tarife dışı bir engel gibi Japonya'nın bazı Batılı ürünlere karşılık verebilmesine yol açmıştır. Dünya ekonomisi yaklaşımına göre, böylece Japonya, merkez-çevre şeklindeki bölünmede, tam anlamıyla bir çevre ülkesi haline gelmekten de kurtulmuştur.

Japonya sadece ithal bilgi ve makinalarla sanayileşmemiştir. Tüccar ve sanayici arasında yer alan küçük yerel birlikler, ithal teknolojilerin yerel faktörlerle uyumunun sağlanmasını ve mevcut ekonomiye uyan "orta teknolojiler" geliştirilebilmesini imkan dahiline soktular. Japonların sanayide buharlı enerji kaynaklarının kullanım oranını 1890'larda %87'e yükselttikleri hatırlanmalıdır. Ayrıca, eski imtiyazları karşılığında kendilerine devlet bonoları verilen samurayların, banka ve şirketlerin yöneticisi ve ortağı haline getirilmeleri, bankacılık sektörünün muazzam gelişmesine yol açmıştır. 1868-1883 yılları arasındaki 15 yıllık dönemde, kurulan kamu bankası sayısı 153'e, özel bankaların sayısı ise 204'e ulaştı. Böylece, finansman ve dış ticaret kolaylığına sahip olan firmalar gelişmeye başladı.⁹¹

II. Osmanlı ile Bir Mukayese Denemesi

Meiji Restorasyonu'ndan yaklaşık otuz sene önce, Tanzimat'la Batılılaşma sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu acaba hangi nedenlerle Japonya gibi kapitalistleşmemiştir? *Kapitalistleşmemiş* dememizin nedeni, Osmanlı'nın çöküşünü sanayileşmemeye bağlayan izah tarzının aksine, *kapitalizmin sanayileşmeden önce gelen bir fak-*

91 Özel, "İktisadi Oryantalizmin Sonu...", s. 25-26.

tör olduğunu düşünmemizdir. Kapitalizm ise, bir toplumda bireysel ve toplumsal anlamda, kâr, bencillik ve çıkarıcılık temelli bir zihniyetin varlığını gerektirmektedir. Kapitalist bir zihniyete sahip toplum örgütlenmesi, Batı'da ve Japonya'da olduğu gibi, ancak toplumsal dinamiklerin kendiliğinden böyle bir zihniyete yol açmasıyla gerçekleşebilmektedir.

Çağlar Keyder, sanayileşmenin kapitalizme geçişten sonra kendiliğinden oluşan bir süreç olduğunu ve Japonya'nın kapitalizm öncesi yapısının Batı tipi feodalizme benzeyen bir örnek teşkil ettiğini söylemektedir. Ona göre, Japonya, "19. yy.'ın ikinci yarısından önce dünya ekonomisi ile bütünleşmediği için, kapitalizmini (Batı Avrupa örneğinde olduğu gibi) kendi iç çelişkileri ile yaratmıştır. Dolayısıyla, ekonomik bütünleşmeye başladığı sıralarda Japonya, endüstriyel değil ama kapitalist bir ülkedir"⁹²

Max Weber'e göre *kapitalizmin gerek şartları* şunlardır:

“Üretim araçlarının hepsinin özel mülkiyete tahsis edilmesi: Bu arazi, binalar ve materyalin özel mülkiyet olarak satışı için elde edilebilir olması anlamına gelir. Bunun varlığı, maksimum etkinlik için karar alınmasını sağlayan, önemli üretim araçlarının özel bir yönetim yapısı altında olması imkanını verir.

Talebi karşılama da çalışacak işgücü serbesttir.

Ticaret akılcı olmayan kısıtlamalarla sınırlı olmamalıdır: Belli bazı ürünlerin tüketimi (mesela, belli tipte elbiseler) üzerine olan tekel türleri ile ticaret serbest olmalıdır. Ayrıca, savaş ve soygun gibi durumlar hariç uzun mesafeli ticarete yönelik sınırlamalar minimize edilmiş olmalıdır.

Hukuk ve kamu yönetimi sisteminin belirli olması: Üretim araçlarının finansal araçlarla serbestçe transfer edilmesi, serbest işgücü hareketliliği ve resmen korunan pazarlar bunun içerisine girer. Hukuk sisteminin belirli olması teşvik edicilik ve uzun vadeli planlama için zaruridir.

Ekonomik hayatın ticarileşmesi: Borsa şirketleri, ekonomik muameleleri zorlayıcı kanunî müeyyidelerden kurtarıp, ülkenin gönüllü ekonomik çıkarlarına yerleştirdiğinden çok önemlidir. Borsa şirketleri ayrıca, özel olarak üstlenilen pahalı projelerin yürütülmesini de sağlar.

92 Keyder, *a.g.e.*, s. 63, s. 66.

Endüstriyel teknik: Buharlı makinenin ve mekanik tezgâhların kullanılması gibi endüstriyel tekniklerin kullanılması, işgücünü rahatlatı ve ekonomik alandan geleneksel sınırlamaları ortadan kaldırdı.

Ekonomik etik: Ekonomik etik açıkça bu kavramın zıttı olan pek çok modern öncesi toplumların “düalistik” etiği aracılığı ile anlaşıldı. Bu modern öncesi düalistik etik, akrabalık, kast, sınıf vb. bağlarla dayalı bir grubun adaletliliğini ve dışarıdakilerle merhametsiz ve adaletsiz ilişkileri vurgular. Bu tutumların her ikisi de kapitalizm için özendirici değildir. Grup içindeki üyelere yönelik olarak alınan tutum, başkasının harcamasından elde edilen kazanca özendirmezken ve geleneksel mübadeleleri özendirirken, grup dışındakilere yönelik olarak alınan tutum, modern kapitalizmin önemli bir parçası olan uzun dönemli kazancı özendirmez. Düalistik olmayan etik ise, uzun dönemli ekonomik kazançları doğuran uzun dönemli iş ilişkilerinin tüm insanlara eşit muamele temelinde yapılmasını teşvik eder.

Tüm bu şartların arka planındaki şartlar ise, bürokratik bir devlet ve vatandaşlık haklarının sistem tarafından içerilmesidir. Bürokratik devlet, belirli bir hukukun gelişimi için esasen gereklidir. Tam bürokratizasyon geliştirmenin yolu vatandaşlık üzerinde temellenen bir biçimlenmeden geçmektedir.⁹³

Bununla birlikte Japon feodalizminin Avrupa feodalizminden oldukça farklı olduğunu söylememiz icap eder. “*Avrupa feodalizmini Japon feodalizminden ayıran en önemli faktör, birincisinin Roma Hukuku’na (özel hukuk, kişisel sözleşmeler) dayanmasıdır. Japon feodalizminde, moral ve geleneksel değerler, hukuk ve politikadan üstün tutuluyor ve yönetimde en iyi garanti kabul ediliyordu.*”⁹⁴

Kapitalist sermaye birikimine yol açan şey (Japonya için) şüphesiz tek başına, Tokugawa Döneminde izlenen inziva politikası değildi. Belki en önemlisi, dış ticaretin yasak olduğu bir ortamda, iç ticaretin alabildiğine gelişmesi, tüccar sınıfın bu gelişmeye paralel biçimde tefeci bir kimlik edinmesi ve parasal mübadelenin gelişmesi ile tüm bu gelişmelerin yükünü çeken köylü kesiminin, dinî ve toplumsal değerlerden dolayı bu sürece karşı çıkmaması olduğu söylenebilir. Aynı zamanda, bu dinî algılama biçimi, yapılan her türlü dünyevî ve iktisadî

93 Weber’den zikreden, McKerrow, *a.g.t.*, ss. 25-27.

94 Özgüven, *a.g.m.*, ss. 97-98.

faaliyete bir meşruiyet sağladığı gibi, onlara bir *Japon ruhu* da veriyordu. Öyle olunca, her sınıfın kendine düşeni yapması dinî bir görev anlamına da gelmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde dinin algılanışının bundan farklı olması, İslamiyet'in temel prensip ve ön kabullerinin, Japonya'daki gibi dinin, *sekülerleştirilmesini* mümkün kılamayan bir muhtevada oluşundadır. Bu muhtevadır ki, kendi çıkarı peşinden koşan ve sınır tanımayan bir müteşebbis sınıfın, toplumsal meşruiyet bağlamında onaylanmasını da imkansız kılmaktadır. İslamiyet'in ticarete ve müteşebbis olmaya karşı olmadığı ancak, Batılı anlamda sermaye birikimine yol açacak biçimde bir artığın oluşmasını (bu artık adil olmayan bir ilişkiyi gerektirir) mümkün kılan bir yetki paylaşımına da müsait olmadığı bir gerçektir. Bu yetki paylaşımı denilen şey'in, dinin toplumun tüm alanlarındaki düzenleyici yetkisinin, Avrupa'daki gibi bireysel vicdanla kısıtlandığı bir sekülerizasyon anlamına geldiği söylenebilir. Dolayısıyla İslam toplumlarında, din ve dünya arasında kategorik bir ayırım yoktur.

Osmanlı'nın kapitalist bir sürece dahil olabilecek girişimlerinin başladığı tarih, Japonya'ya oranla hayli geç bir tarihtir. Bunda kuşkusuz, Osmanlı Devleti'nin Japonya'nın aksine, Batı ile ticarî ilişkilerini kesintisiz sürdürmeye dayalı bir ticaret politikasına sahip olmasının da büyük bir payı vardır. Osmanlı devlet ve toplum yapılanması içerisinde Batılı anlamda sermayedar bir girişimci sınıfın oluşmaması, Osmanlı için doğal bir sonuçtu. Çünkü, devletin bekası, toplumdaki dengelerde bir istikrar durumunu gerektirmekte ve bu dengiyi bozabilecek her türlü kalkışma veya girişim, anında tepkiye yol açmaktaydı. Öte yandan, Avrupa'da burjuvazi sınıfının teşkili, feodal toplum yapısının *mutlak devletlere* evrildiği ve merkezi devletlerin güç kazandığı bir periyottan sonra başlamıştır. Ayrıca, Avrupa'nın, kendi dışındaki dünyalarla ilişkilerinde sömürgeci bir yöntem geliştirmesi, bu anlayışın alt yapısını sağlayan Aydınlanma Çağı düşünürleri sayesinde olmuştur. Bu düşünürler, Grek-Roma medeniyetlerinin temel prensiplerinden ibaret bir yenileşme ve zihni değişimi gerçekleştirme yolunda, burjuva sınıfının doğuşu ile sonuçlanabilecek önermeleri toplumun meşruiyet anlayışına sunmuşlardır. Bütün bunların altında yatan Batı'nın hayat tasavvuru şudur: Batı'nın dışındaki her coğrafya geridir ve burada yaşayanlar ilkel ve barbardır. Batı'nın kutsal misyonu ise bu ilkel ve barbarlara Batı değerlerini benimseterek, bunlara medeniyeti götürmektir. Bu durum,

durağan bir Avrupa'nın maceracı ve müteşebbis ruhlu insanları önünde her türlü engeli aşabilmelerine yarayan sömürgecilikle taçlanırken, ilkel dünyalardan çekilip alınan artıklar da, bu artıkların devamlılığını sağlayıcı hükümet politikaları ve tabii ki müteşebbisler doğurmuştur.

Osmanlı'nın Japonya'dan Ayrıldığı veya Farklı Olduğu Noktalar

Osmanlı ve Japonya arasında, kapitalizm ve bunu takip eden sanayileşme arasında yapılacak bir karşılaştırmanın anlamlı olabilmesi, daha önce de değinildiği gibi, tüm olguları açıklayıcı olmasa da, kritik farklılıkları açıklayıcı daha dar kapsamlı bir metotla mümkün olabilir kanısındayım. Böyle bir karşılaştırmayı, Japon kapitalizminin kökenleri olarak açıkladığımız, devlet politikaları, ticaret ve dinin iktisadî hayata etkisi faktörleri bağlamında yapabileceğimizi düşünüyorum. Bu üç faktörün dışında, ama etkisi itibarı ile çok önemli bir diğer faktör, büyük ölçüde *jeostratejik* bir nitelikteki, Japonya'nın, Avrupa'dan uzaklığı ve güvenlik açısından büyük bir fayda sağlayan *ada devleti* olması olgusudur. Ancak temel belirleyici faktörlerin yukarıda sözü edilen faktörler olduğunu ve Osmanlı ile Japonya arasında yapılacak karşılaştırma denemesinin, bu faktörler dışında da pek çok belirleyici faktörü olduğunu belirterek, Osmanlı'da bu üç faktörün nasıl değerlendirilebileceğini belirlemeye çalışalım.

A. Devlet Sistemi ve Politikaları

Aşikaga Dönemindeki ayaklanma ve köylü isyanları hariç tutulursa, Japonya Tokugawa Döneminden Meiji Dönemine kadar, devletin merkezî güce sahip olabilme kudreti açısından Osmanlı Devleti'ne kıyasla daha iyi ve istikrarlı bir duruma sahiptir. Gerçi Tokugawa Döneminde hem merkezî Şogunluk hükümeti hem de Daimyo (han) hükümeti şeklinde kendine özgü bir, ikili iktidar yapısına sahip olsa bile, bu durum merkezin zayıflamasıyla sonuçlanan bir sürece yol açmaması yüzünden, yukarıdaki hükmümüzü değiştirmez.

Osmanlı Devleti bu noktada iken, İspanya, Fransa ve İngiltere'deki Avrupa kraliyet hanedanları merkezî bir monarşiyi oturturken, feodal lordlarla bir mücadeleye girmişlerdi. Aynı dönemde, Osmanlı Devleti ise, neredeyse ideal tipte bir merkezî monarşiyi kurmuş durumdaydı. Osmanlı padişahları bütün yerel feodal beyleri bertaraf ederek ve devlet görevlisi olarak yalnızca kendilerine bağlı kişileri kullanarak, kusursuza yakın bir mutlak monarşi yarattılar. Jean Bo-

din gibi, 16. yüzyıl düşünürlerinin pek çoğu, Osmanlı Devleti'nin ideal bir siyasal sistemi temsil ettiğine inanıyorlardı.⁹⁵

Osmanlı'nın 16. yüzyılın sonlarından itibaren aksi bir istikamet izlediği ve git gide merkezin denetiminin zayıfladığı ve zayıflatıldığı bir sürece girdiği görülmektedir. Bunda etkili olan bir faktörün, Osmanlı'nın Batı ile siyasî ve iktisadî alanlarda kesintisiz bir temasa sahipken, Tokugawa Döneminde Japonya'nın bir inziva politikası dahilinde, Batı ile teması (Batı araştırmaları hariç) yasaklaması gerçeğidir. 19. Yüzyılın başında devletin merkezî gücünün arttığı ve ayanın gücünün kırıldığı görülmektedir. Ancak bunda etkili olan dış güçler bulunmaktadır. M. Ali Paşa'nın gücünün kırılabilmesi, büyük ölçüde İngiltere'nin desteği ile mümkün olabilmıştır. Aynı zamanda, merkezî denetimin artışı, Batı'nın Osmanlı toprakları üzerindeki ekonomik denetiminin teşhis edilmeye başlandığı süreç ile de örtüşmektedir.⁹⁶

Bununla birlikte önemle belirtmemiz gerekir ki, merkezî devletin güçlü olması mutlaka ekonomik gelişme ile sonuçlanır, demek tarihî gerçeklere uygun düşmemektedir. Zira, *“İngiltere, 18. yy. Fransa'sı, Flaman Bölgesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kesimi ve Japonya'daki kırsal imalat faaliyetlerinin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, kasabalardan kırsal alanlara kaçışın en önemli nedeni kurumsal kısıtlanmalardan kurtulma arzusuuydu. Kırsal bölgedeki özgül yer seçimini ise, sosyal ve ekonomik çevre şartları belirlemiştir. Thirsk'ün ileri sürdüğüne göre, tarımsal üretimin koşullarına bağlı olarak yılın büyük bir kısmında artış gösteren iş gücü arzı fazlasının varlığı bu yer seçiminde belirleyici rol oynamıştır”*.⁹⁷

Bu ihtirâzî kaydı düştükten sonra, Japonya'nın inziva politikasının, Japonya'nın ekonomik ve politik yenileşme hareketlerine girişmesindeki öneminin, Batı'nın tazyikinden uzak kalmanın sağladığı avantaj olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Zira, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Batı tazyikinden uzak kalan bir Japonya varken, aynı periyotta Osmanlı ticarî anlamda Batı'nın müstemlekesi pozisyonunda, *Düyun-ı Umumiye* ipoteği ile iktisadî ve malî özgürlüğünü kaybet-

95 Halil, Inalcık, “Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği”, (der.) L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 37.

96 Şevket Pamuk, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 718.

97 Keyder, a.g.e., s. 73.

mişti. Ayrıca Osmanlı ekonomisi, o yıllardaki bağımsızlık ve milliyetçilik akımının güçlenmesi nedeni ile rejime bağlı pamuk ipliğine bağlı azınlıkların elindeydi. Kısaca, “*Japonya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun (ve daha sonra T.C.’nin) kendi devlet sistemlerini yenileştirmeye kalkıştıklarında içinde buldukları şartlar*” oldukça farklı idi.⁹⁸

Türk devletlerindeki yönetici elit, vergi ödeyen üretici sınıf anlamında reayanın üzerinde ayrıcalıklı hükümet yapısının birbirinden ayrılabilirliğinin bilincinde olarak kurumlaşmıştır. Bununla birlikte yönetici elit, Osmanlı hanedanı hariç tutulursa, bir kast oluşturmamaktadır. Başka bir deyişle, kalıtsal haklarla donanmış değildir. Yönetici elit içerisinde, merkezî bürokrasi tamamen, mutlak anlamda özel bir pozisyondadır. Bu anlamda bürokrasi devlet çıkarlarının savunucusudur. Nitekim, modernizasyon sürecinde, devlet çıkarlarına bağlılıkla motive olan bürokrasi reformlar, sekülerizm ve Batılılaşmaya yol açan bütün hareketlerin ateşli savunucusudur. Bu da doğal olarak, askerî ve dinî bürokratların kendileri etrafında birleşmeleri veya ittifak etmelerine yol açmaktaydı. Bu duruma ilaveten yönetici elitin sürüklediği merkezî bürokrasi, güçlü bir grubun belli sınıf çıkarlarıyla hareket eden bir yapılanma içerisinde yer aldığı bir duruma örnektir. 19. Yüzyıl boyunca, yönetici elit, Batılılaşmanın desteklenmesinde ve devlet için en iyi politikanın Batı ile aynıleşmede olduğunu kabul eden bir ittifak kurulmasında anahtar rolü oynadı.⁹⁹

Aslında Osmanlı modernleşmesi sadece kültürel objeleri almakla veya bazı Batı kurumlarını ödünç almakla sınırlı nitelikte öze inmeyen hayranlık düzeyinde bir gelişim göstermişti. Bu anlamda da halktan çok fazla iltifat görmeyen bir nitelikte idi. Bunda yönetici elitlerin birtakım toplum değerlerine aykırı *mondan* yaşayışı da eklenirse modernleşme süreci halktan ateşli bir karşılık görmemiş, devletin belli ve dar çevrelerinde heyecanla karşılanmıştır.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti’nde merkezin denetiminin zayıflaması, ticaretin ve sermaye birikiminin önündekiler gibi önemli engellerden biridir.

98 Keisuke Yamanaka, *Meiji Devri’nde (1868-1912) Japonya’nın İktisadi Gelişmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987, s. 30.

99 Halil İnalcık, “Turkey Between Europe and the Middle East”, *Perceptions Journal of International Affairs*, Volume III, Number 1, March-May 1998, ss. 6-7.

100 Aynı yer.

Osmanlı, Safevî ve Hind medeniyetlerinin çöküşe geçmesi, eskiden rahatça ve güvenlik içinde ticaret yapabilen tüccar sermayeyi olumsuz etkilemiştir. Bir anlamda, “sermaye birikimini önleyen klasik imparatorluklar değil, aksine onların yokluğu oldu”.¹⁰¹

B. Ticaretin Gelişimi ve Sermaye Birikimi Sorunu

Japonya’da ticaret ve parasal mübadele, sürekli gelişirken ve Batı ile eşitsiz ticarî ilişkilerden uzakken, Osmanlı Devleti Batı ile serbest ve eşit olmayan ticarî ilişkilere sahipti. Japonya bu nedenle, önemli bir birikimi kendine özgü şekilde oluştururken, bu oluşuma aracılık eden tüccar kesimine toplumdaki düşük konumlarına rağmen engel olmamış ve *de facto* bir biçimde, büyük projelere olmasa da, aktif bir girişimci sınıfın doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Osmanlı ise ilk *kapitülasyon*dan (1535) sonra artan biçimde, Batı’nın ticaretine mani olmadığı gibi, kendi üretici gücünü destekleyen bir politika ile de bu serbest ticareti dengeleyemeyince, Batı’dan sınaî mal alıp, karşılığında hammadde vermeye dayalı bir ticarî ilişki ile yıllar geçtikçe daha fazla artan oranda karşılaştı. Tüccar kesimi ise kendi örgütlenmişliği içerisinde başının çaresine bakmaya terk edildi. Bu bağlamda, iç ticaretin sınırlayıcılığı içerisinde, miri mubayaa rejiminden dolayı ticarî kurallardan sapan ihtikârcı ve vurguncu bir kimliğe büründü. Dış ticarete ise ihracatın tahdit altına alınması nedeni ile büyük ölçüde ithalata dayalı bir görünüm, zamanla dış ticaretin, yabancılar ve azınlıklara ait bir alan olarak algılanması ile bütünlendi. Bu anlamda Osmanlı Devleti’nin bir burjuva kesimi oluşturması, diğer faktörlerin burjuva oluşumuna etkisi ihmal edildiği varsayımı altında, teorik olarak mümkün değildir.¹⁰² Zaten tek başına burjuvazinin varlığının kapitalist gelişme sürecindeki temel göstergelerden biri olarak aranması da zorunlu değildir.

Osmanlı Devleti’ni, güçlü bir merkezî bürokrasiye ve bir komuta ekonomisine dayanan Asya tarzı imparatorluklardan biri olarak tanımlayanlar, bu sosyo-politik yapı içerisinde ekonomik büyüme ve toplumsal bir dönüşümün mümkün olmadığını savunmaktadırlar. Marksist yazarlar ise, Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun durağan yapısını, devlet denetiminin köylü üretimi ve emeği üzerindeki

101 Özel, “İktisadî Oryantalizmin Sonu”, s. 16.

102 Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., Birinci Baskı, İstanbul 1986; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1990.

büyük ağırlığına bağlamakta ve bu durum nedeni ile de pazara dayalı bir ekonomik yapının oluşamayacağını söylemektedirler. Benzer şekilde zanaatların katı düzenlemelere tabi oluşu, kentsel bir sanayiinin teşkilini engellemiştir. Bu görüşlerin bir kısmına katılmamak mümkün değildir. Nitekim, Halil İnalçık, arşiv belgelerine dayanarak yaptığı Osmanlı sosyal yapısına dair araştırmalarında, tarımsal topraklar ve köylü emeği üzerindeki devlet denetiminin, imparatorluğun toplumsal ve ekonomik açıdan değişmemesinde önemli bir etken olduğu kuramının doğru olduğu kanaatine vardığını belirtmektedir.¹⁰³

Osmanlı'da ticaretin durumu ve temel ticaret politikalarına kısaca değinmekte yarar vardır.

a. Osmanlı'da Ticaret ve Ticaret Politikaları

Osmanlı Devleti'nin ticaret politikalarını bugünkü bilgilerimizle anlayabilmekte zorlanmamız doğaldır. Zira, Osmanlı Devleti'nin *merkantilizm* çağında *anti-merkantil* bir ticaret politikasına sahip olduğunu bilmekteyiz. Ancak, Osmanlı Devleti, Klasik Dönem'deki ticaret politikaları ile aslında oldukça iyi düşünülmüş bir stratejiyi takip etmekteydi. Mustafa Özel, "İktisadi Oryantalizmin Sonu" başlıklı makalesinde bu hususları açıklıkla ortaya koymuştur. Özel'in tesbitlerinden hareketle bu politik incelemeler şöyle özetlenebilir:

Osmanlıların *siyasî-askerî uygulamaları*, aslında *ekonomik meselelerle* yakından alakalı idi. "Tebriz-Bursa yolunun, Akkerman-Lvov yolunun, İstanbul'un ihtiyacı için Karadeniz gıda ve inşaat malzemeleri kaynaklarının, Hind ticareti için Yemen ve Aden'in kontrolü gibi". Yine, Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki Portekiz etkinliğine karşı seneler süren mücadelesi ve Kuzey ticareti için Don-Volga cephesinde Ruslarla olan mücadelesi de benzer amaçlar için yapılmıştır. Her iki ülkenin de etkinliklerini uzunca bir süre kısıtlayabilmekte başarılı olunmuştur. Öte yandan, kapitülasyonlarla Batılı ülkelere verilen imtiyazların benzerlerinin özellikle Osmanlı azınlıkları (Yahudi, Ermeni, Rum ve Slavlar) için de alınması ihmal edilmemiştir. Mesele, 16. yüzyılın ikinci yarısında Venedik'teki müslüman Türkleri ve İranlıları da kapsayan müslüman Osmanlı kolonisi öylesine büyüktür ki, 1592'de kendi *fondaco dei Turci*'lerine sahiptirler. "Tüccar devletten kasıt, birikmiş servetinin bir kısmını kâr amaçlı ticarî girişimlere yatıran; elit askerî zümreleri de bu şekilde davranan; ticaret gelirleri için başka devletlerle bilinçli olarak rekabete girişen; dış siyasetini kolonizasyon ve tarımsal gelir temininden ziyade, ticarî gelir kay-

¹⁰³ İnalçık, "Mirasın Anlamı...", s. 36.

naklarının denetimini elde etmek maksadına matuf olarak biçimlendiren devlet ise, Osmanlı devleti iktisadî niyetleri bariz bir tüccar devlet idi!”¹⁰⁴

Bir diğer sık tekrarlanan yargı da, Osmanlı Devleti’ndeki müslüman unsurların ticaretle pek meşgul olmadıkları yargısıdır. Özel’e göre, bu yanlış yargının temelinde ise, Avrupalı seyyah ve gözlemcilerin, sadece İstanbul, İzmir ve Selanik gibi merkezleri dolaşıp, devletin bütünü için çıkarsamalar yapmalarıydı. “Oysa, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda bile, genel olarak Avrupa ile yapılan ticaret giderek gayrimüslimlerin eline geçerken; İran, Suriye ve Hind ticareti ve İmparatorluk-içi ticaret müslüman tüccarın elinde kalmaya devam etti.”¹⁰⁵

Osmanlı Devleti’nin bulunduğu coğrafya, Anadolu yarımadası ile Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika arasındaki ticarî ve kültürel ilişkilerin yürütüldüğü zemini teşkil ettiğinden, ilk çağlardan itibaren farklı ırk ve kültürden insanların geçiş yolu olmuştur. Ümit Burnu’nun keşfine kadar olan dönemde Asya ile Avrupa arasındaki ticarî mübadelelerin önemli bir kısmı Anadolu’nun üzerinden olmaktadır. Önemli ticaret yolları olan Baharat ve İpek yollarının Anadolu’daki güzergâhları çevresindeki şehirler, oldukça müreffeh ve çok nüfusa sahipti. Bu güzergâhlar boyunca pekçok kervansaray, derbent ve deve ile taşımacılığa elverişli yollar bulunmaktaydı. Bu gelişmiş ticaretin sonucu önemli ticaret şehirlerinde Venedik, Ceneviz başta olmak üzere pekçok Avrupa ülkesinin ticaret kolonisi bulunmaktaydı. İlk kez Ragusa Cumhuriyeti ile Dubrovnik’e verilen, bu ülkelere Osmanlı sularında ticarî kolaylıklar sağlayan ve bu ülkeleri aylık 500 altın karşılığında Osmanlı’ya “râbi devlet” statüsü tanıyan antlaşma ile başlayan yabancı uyruklu tüccara ticarî kolaylık sağlayan antlaşmaların en gelişmiş 1535 yılında Fransa’ya verilen kapitülasyonlardır. Daha sonra bu türden antlaşmalar diğer Avrupa devletleri ile de yapılmış ve 1838’deki Balta Limanı Antlaşması’ndan sonra Osmanlı dış ticareti Avrupa denetimine girmiştir.

Osmanlı Devleti iç ve dış ticareti destekleyici bir ticaret politikası takip etmiştir. Ancak devlet, üretici ve tüketicisinin zarara uğramasını engellemek için bir denetim mekanizması da kurmuştur. Üretici ve tüketicinin zarara uğradığı hallerde ve harp zamanları devletin ticarete müdahalesinin arttığı görülmektedir. Barut, güherçile, buğ-

104 Özel, “İktisadî Oryantalizmin Sonu”, ss. 18-19.

105 Özel, “İktisadî Oryantalizmin Sonu”, s. 20.

day, at, yelken bezi vb. savaş bakımından stratejik malların ihracı ise kesinlikle yasaktı. Sözüünü ettiğimiz ticarî denetimin şehirlerdeki ayağını muhtesib, liman ve sınırlardaki ayağını ise gümrük emini oluşturmuştur. Muhtesib ve gümrük emini, ticareti yapılan mallardan alınan gümrük resmi (vergi)nin tahsiline nezaret ettikleri gibi, devletin ticarete yönelik emirlerinin uygulayıcısı ve denetleyicisidirler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış ticaretin tabi olduğu gümrük rejimi birbirinden ayrıdır.

İç Gümrükler: İç ticarete alınan başlıca vergiler, *amediyeye*, *reftiye*, *masdariye* ve *murûriye*'dir.

Amediye bir yerden bir yere taşınan yani gümrük eminine gelen mallardan; *reftiye*, bir bölgeye taşınıp da orada tüketilemeyerek başka bir yere gönderilen mallardan; *masdariye* nakledilen yerde tüketilen ithal malı emtiadan; *mürûriye*, dışarıdan Osmanlı ülkesine gelip de sarfedilmeden yabancı ülkelere gönderilen mallardan alınan "transit" resmidir. Amediye %3-5, reftiye %1-3, masdariye %1-1.5 civarındadır. Mürûriye ise %3-5 arasında değişir. Görüldüğü gibi iç ticaretin konusu olan mallardan alınan vergi oranı %8-15 kadardı.¹⁰⁶

Dış Gümrükler: Bu tür vergiler Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere verdiği ticarî imtiyazlar yani kapitülasyonlarla belirlenmiştir. Dışarıdan Osmanlı'ya getirilen ürünler %3-5 oranında vergilendirilirdi. Bu ilk gümrük kapısında ödenen vergi olduğu için, bu malın ülke içi ticaretinden ayrıca yukarıda sözü edilen vergiler de tahsil edilirdi. Tabii bu içerideki vergileri malı alan tüccar öderdi. Onun dışındaki malı getiren tüccar sadece %3-5 oranında vergi öderdi.¹⁰⁷

Yukarıda özetlenen gümrük rejimi, aynı zamanda bize Osmanlı'nın ihracat ve ithalata yönelik ticaret politikasını da özetlemektedir. Anlatılanlardan da anlaşılabilirliği gibi, Osmanlı ihracatı ithalata oranla daha fazla oranda vergiye tabi tutmuş, ithalatı özendirmiştir. Bu politikanın böyle belirlenmesinin altında yatan faktörler şöyle değerlendirilmektedir:

- Osmanlı, toprakları üzerinde mal bolluğunu sağlamayı temel iktisadî politika amacı olarak belirlemiştir.

106 Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 400. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. 3, s. 786-790.

107 Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 401-402.

- İhracatın fazla vergilendirilmesi Osmanlı ihraç ürünlerinin talep elastikiyetinin birden düşük olması ile izah edilebilir. Osmanlı'dan ithal edilen tiftik, sof, şap gibi maddeler Avrupa sanayinin ihtiyaç duyduğu mallardır. Dolayısıyla ancak iç ihtiyaç karşılandıktan sonra ihraç edilebilen bu mallar yüksek vergiye tabi kılınmakla Osmanlı bu mallardan yüksek vergi geliri elde edebilirdi.
- İthalatın düşük vergilendirilmesi, iç üretimin yetersiz kaldığı yıllarda içerdeki mal darlığının giderilmesini ve fiyat artışlarının kontrol altında tutulmasını sağlayacaktır.

Osmanlı'nın kısaca anlatmaya çalıştığımız bu ticaret politikaları devletin gücünü koruduğu dönemlerde olumsuz neticelere yol açmadığı gibi 19. yüzyılın ortalarına kadar da dış ticaret fazlası verilmişti. Fakat 1838'den sonra dış ticaretin gelişimi, daha önceki dış ticaret politikasının Osmanlı aleyhine döndüğünü göstermektedir.

1820'lerden itibaren hızla büyüyen Osmanlı-Avrupa ticareti, bir yandan dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretimini yaygınlaştırırken, öte yandan da zanaatlara dayalı tarım-dışı üretim faaliyetlerinin gerilemesine yol açmıştır.¹⁰⁸ Esas olarak Batı ile ticarî ilişkiler, Osmanlı'nın tarım ürünleri ve hammadde satıp, mamul mallar alması şeklinde olmuştur. Şüphesiz bu ticarî gelişmede etkili olan en önemli unsurlardan biri, kapitülasyonların bir ileri aşaması olan 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile bu antlaşmadaki ticarî serbestliği geliştiren 1861 Ticaret Antlaşması'dır. 1838 Antlaşması Mısır'daki Mehmet Ali Paşa İdaresi'nin Osmanlı'yı tehdit eden bir güce ulaşması karşısında, Osmanlı'nın Rusya'ya müracaat etmesinden çekinen İngiltere'nin Osmanlı'yı desteklemesi ile, Mehmet Ali Paşa tehlikesinin bertaraf edildiği bir siyasî ortamda yani Osmanlı'nın pazarlık gücünün pek fazla olmadığı bir ortamda imzalanmıştır.¹⁰⁹ Antlaşmanın en önemli hükümleri şunlardır:

- Osmanlı İmparatorluğu'na her türlü mal ithali serbest olacak ve bu ithalat için yalnızca %5 oranında gümrük vergisi alınacak; ihracatta ise uygulanacak vergi %12 olacak.
- Dışarıdan ithal edilen malların Osmanlı eyaletleri arasında dolaşmasından ilave bir vergi alınmayacak.

108 Pamuk, *a.g.e.*, s. 195.

109 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., No: 1997, İstanbul 1976, s. 5-6.

– Mal satışı veya nakli için önceden istenen “tezkere”, daha önce konmuş olan tekeller (*yed-i vahid*) kaldırılarak, yalnız yabancılar değil yerli halk da her malı alma ve satma hakkına sahip olacaktır.¹¹⁰

Bu antlaşmanın hükümleri daha sonra aynı biçimde, önce Fransa başta olmak üzere, İtalya, İspanya, Prusya, Rusya gibi ülkelere, ayrı ayrı aktedilen anlaşmalarla tanınmıştır. Osmanlı Devleti’nin Batılı ülkelerle ticarî ilişkilerini bağımsız yürütme olanağına sahip olmadığını gösteren bu antlaşmalar ve 1861’de Fransızlarla yapılan ve daha sonra belli başlı diğer ülkelere (ki 1862’de ABD de buna dahil olmuştur) teşmil edilen antlaşma, artık Osmanlı’nın bağımsız bir dış ticaret politikasına sahip olmadığını göstermekteydi. 1838 Antlaşmasında 7 yıl süre ile belirlenmesi öngörülen gümrük tarifelerinin bu yeni antlaşmada 28 yıl geçerli kılındığı görülmektedir. 1861 Antlaşması 1838’dekinden farklı yeni hükümler de içermektedir.

Yeni antlaşma ile ithalat vergisi %5’den %8’e çıkarılırken, ihracat vergisi önce %12’den %8’e indirilecekti. Bu %8’lik ihracat vergisi her yıl %1 indirilecek ve sekiz yıl sonunda %1’le sabitlenecekti. Osmanlı Devleti’nin lehine olan bir hüküm ise, her nevi askerî mühimmat, silah, top ve barutun Osmanlı ülkelerinden ithalinin eskiden olduğu gibi yabancı tüccarlar için yasak olmasıdır. Ancak antlaşmanın yabancı tüccarlara sağladığı önemli bir avantaj, Osmanlı iç ticaretinde, müslüman tüccar ile yabancı tüccar arasındaki müslüman tüccar lehine olan farklı vergilemenin tamamıyla ortadan kaldırılması ve iç vergileri sadece müslüman yerli tüccarın öder hale gelmesidir.¹¹¹

Osmanlı Devleti’nin 1881 yılında bu sözleşme hükümlerini yeniden gözden geçirme ve spesifik bir gümrük vergisi¹¹² sistemine dönme çabaları ise bir sonuç vermemiştir. Gümrük ve iç ticaretteki vergilerin düşürülmesi, devleti önemli bir gelir kaynağından mahrum ederken, ihraç imkanlarının kısıtlılığı, dış ticaret dengesinin bir daha

110 Seyfettin Gürsel, “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 689; Cem Alpar, *Türkiye’nin Planlı Dönemde İmalat Sanayisini Koruyucu Dış Ticaret Politikası*, Ankara Üni. İkt. ve İd. Bil. Akademisi Yay. No 74, Ankara 1974, s. 58. Daha geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu, *a.g.e.*

111 Necdet Kurdakul, “Ticaret Antlaşmaları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, c. 3, s. 666.

112 Antlaşmalardaki gümrük vergileri *ad valorem* niteliktedir.

düzelmemek üzere Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmesine neden olmuştur. Osmanlı sanayiini (ki çoğu devlet yatırımındır) korumak ancak antlaşma hükümlerinin boşlukları elverdikçe mümkün olabilirdi. Nitekim birtakım teşvik ve himaye tedbirleri alınmışsa da, ithalat yasağı koymak, yüksek oranlı tarifelere başvurmak gibi etkili tedbirlere başvurmak mümkün olamamıştır.¹¹³

Dünya ticaret hacmindeki genişlemenin de etkisiyle, Osmanlı ticaret hacmi, 1830'lardan 1873'deki Dünya Bunalımı'na kadar %3-5 oranında yıllık artış göstermiştir.¹¹⁴ Ancak herşeyden önce, yüzyıl ortasında toplam üretim içerisinde ihracat ve ithalatın paylarının oldukça sınırlı kaldığını (%10'un altında) ve dış ticaretin genel ekonomiye etkisinin daha ziyade kıyı bölgelerinde görüldüğünü ifade etmemiz gerekmektedir. Bir diğer önemli husus, 1820-1853 arası dış ticaret hadlerinin, Batı'daki teknolojik gelişimin sanayii mamullerinin fiyatlarını düşürmesi nedeni ile tarım ürünlerinde uzmanlaşmış Osmanlı'nın lehine olmasıdır.¹¹⁵ Özellikle 1873-1898 arasında dünya ekonomisinde yaşanan büyük bunalım nedeni ile dış ticaret hadleri Osmanlı aleyhine dönmüştür.¹¹⁶ 1898-1913 arasında Osmanlı dış ticareti gelişmeye başlamış ve her yıl sabit fiyatlarla yaklaşık %4 büyümüş, dış ticaret hadleri de tekrar lehe dönmüştür. Ancak ihraç malları fiyatlarının ithal malı fiyatlara oranla daha hızlı artışıyla elde edilen gelirin, ithalatın finansmanı ve borç ödemelerinde kullanıldığını hatırlatmamız gerekir. Öte yandan 1913'te Osmanlı ihracatının GSMH'nin %14'üne, ithalatının ise GSMH'nin %19'una ulaştığı ve net tarımsal üretimin yaklaşık %26'sının ihraç edildiği görülmektedir. Tüm bu veriler, pazar için üretimin 20. yüzyıl başlarında bir hayli geliştiğini göstermektedir.¹¹⁷

b. Osmanlı Sanayiinin Temel Görünümü

Osmanlı Devleti'nin sanayide pek fazla gelişmemiş olduğu şeklindeki bir yargı, yapılan araştırmaların da ortaya koyduğu gibi pek de doğru değildir. Sanayii devrimine kadar ve hatta sanayinin kritik sektörü durumundaki pamuklu dokumada 1820'lere kadar Osmanlı sı-

113 Alpar, *a.g.e.*, s. 59.

114 Keyder, *a.g.m.*, s. 642.

115 Pamuk, *a.g.m.*, s. 719.

116 Şevket Pamuk, "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 664.

117 Pamuk, "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", s. 657 ve s. 666.

naî ürünlerinin rakipleri ile rekabet edebilecek düzeyde bir teknolojik kapasiteye sahip olduğu bilinmektedir.¹¹⁸ Aslında, Osmanlı sanayii, bilinenin aksine, Batı rekabetine başarı ile karşı koyabilen bir “intibak yeteneği” ne sahipti. “Mesela Bursa sanayii bir yandan kâr bas-kısının, diğer yandan emek arzındaki yetersizliğin zorluklarına rağmen ayakta kalabiliyordu.”¹¹⁹ Osmanlı sanayiinin çöküşünde temel sorun, büyük ölçekli üretim için gerekli hammadde temininin sürekliliğinin sağlanması, ulaşım, toprakların ıslahı ve rasyonel işletme yönetimi gibi unsurlarda görülen eksiklikler olup, teknolojik gerilik değildir. Bunun böyle olmasının başlıca nedeni, üç kıta üzerinde hakimiyet sağlamada en büyük gösterge durumundaki savaşların 1683’ten sonra umumiyetle kaybedilmesi ve Osmanlı iktisadî zihniyetinin kısa sürede rekabetçi bir iktisadî yapıya elverişli kapitalistik dönüşüme imkan vermeyecek bir nitelikte oluşudur. Bu cümlede geçen *kısa sürede* ifadesiyle kastedilen, Reform ve Rönesansla yavaş yavaş kapitalist bir zihniyete evrilen Batı’daki değişimin 1750’lerde Sanayii Devrimi ile ilk meyvesini vermesinden sonraki iktisadî, ticarî ve teknolojik gelişmelerin, bu tarihten sonra böyle bir dönüşüme aynı tarihlerde uğramamış ülkelerin yetişemeyeceği kadar kısa sürede gerçekleşmesidir. Öte yandan Osmanlı’nın Batılı ülkelerin aksine sömürgeci politikalar izlememesi de, sermaye birikimine dışsal takviye yapamaması anlamında bunda bir diğer etkidir.

Osmanlı’daki sanayii, esnaf teşkilatının içerisinde değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti, esnafı kendine has bir tarzda örgütlemiş ve bu örgüt yapısını korumuş ve desteklemiştir. Esnaf faaliyetlerinin temel niteliği, üretim faaliyetlerinin yapıldığı mekan sayısının, üretim tekniklerinin ve kalitesinin belirlenmiş olmasıdır. Bunun devletçe desteklenmesinin temel nedeni, en başta sözünü ettiğimiz şekilde halkın ihtiyaçlarını temine verilen özel önemdir. Esnaf sistemi, kendi belirledikleri esnaf nizamnameleri ile üretime konu olan malın niteliği, usta-kalfa-çırak ilişkileri, o üretim dalındaki esnafın aralarındaki meselelerin halli vb. hususları içeren bir çerçeve içerisinde işlemekte idi. Esnaf hiyerarşisinin oluşumu da esnaf sistemine bırakılmış ve bu hiyerarşideki esnaf görevlilerinin görevleri belirlenmiştir. Esnafın dev-

118 Halil İnalcık, “Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere”, *Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi (Toplu Eserleri)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, ss. 273-274.

119 Özel, “İktisadî Oryantalizmin Sonu”, s. 19.

letle olan ilişkilerini takip ve düzenleme işi “esnaf kethüdası”nın göreviydi. Esnafın ürettiği malın kalitesi üzerindeki denetim bir “oto-kontrol” niteliğinde olup, esnaf sistemi içerisinde bir denetimdir. Üretilen malların fiyatının tesbitinde ise, esnafı temsilen kethüda ile devleti temsilen kadı ve muhtesib arasında bir işbirliği olması, fiyat tesbitinin daha ziyade devlet tarafından belirlendiğini göstermektedir. Genellikle tesbit edilen bu fiyat, piyasadaki cari fiyat düzeyini aşmayacak biçimde belirlenirdi.

Esnafın, fiyat tesbiti dışında üretim sürecinde özerkliği bulunmakla birlikte özellikle 18. yüzyıldan sonra, esnafın devlete başvurarak nizamnamelerini resmî bir niteliğe büründürme arayışları artık devletin esnaf sistemine daha fazla müdahale etme imkanı kazandığını göstermektedir.¹²⁰ Ancak bunda devletin bu yönde bir isteğinden ziyade esnafın kendi isteğinin daha fazla rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu yönelişin sebepleri şunlardır:

- Osmanlı toplumsal yapısında 17. yüzyıl başlarından (1608) itibaren görülen kargaşalıklar, isyanlar nedeni ile oluşan güvensizlik ortamından dolayı yerlerinden yurtlarından çıkmak ve çıkarılmak zorunda olan köylü unsurlar ile yeniçerilerin esnafılık yapmak istemesinin, mevcut esnaf kadroları (*gedik*)¹²¹ üzerinde doğurduğu baskının, esnafın üretimi ve mal kalitesi ile satışları üzerindeki olumsuz tesirleri. Bu tesirler belli bir geleneğe yaslanan esnafın düzenini anarşik bir mahiyette etkilemekteydi. Esnaf sayısının artışı, üretimin yapıldığı hammadde sınırlı olduğu için, yeni iş yeri açan köylü ve yeniçeri asıllı esnafın, esnaf sistemine tahsis edilen hammaddeyi kaçak yollarla ele geçirmesine yol açtığından, kaliteli üretim yapan esnafın hammadde bulamamasına ve fiyatların değişkenliğine yol açıyordu.
- Özellikle 1750’den sonra ve 19. yüzyılda Avrupa mallarının rekabet gücü, yeni üretim tekniklerinin artışı ile beraber arttığından, bu mallarla rekabet edemeyen esnaf grupları bu malların ithalinin yasaklanması ve kendi mallarına öncelik verilmesini temin için, devlete başvurarak ferman alma yoluna gidiyorlardı. Devlet de bu başvuruları, esnafın toplumsal yapıdaki önemine binaen genellikle esnaf lehine sonuçlandıran müdahalelerde bu-

120 Ahmet Kal’a, “Esnaf”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. 11, ss. 426-428.

121 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, “Gedik”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. 13.

lunmak suretiyle, rekabetçi olmayan esnafı desteklemek mecburiyetini hissetmekteydi.

Doğal olarak esnafın bu arayışları, kendilerinin sonunu biraz daha geciktirmekten öte bir netice vermeyecekti. Nitekim tüm devlet desteğine rağmen, Avrupa'nın artan kaliteli ve ucuz ürünlerinin rekabeti, yavaş yavaş esnaf tezgâhları ve atelyelerinin kapanmasına yol açmıştır. Tabii ki, bunda etkili olan bir diğer husus, devletin esnafın ihtiyacı olan hammaddelerin dışarıya ihracını yasaklamasına rağmen, gerek yerli ve gerekse de azınlık ve yabancı tüccarlarının daha yüksek fiyat vermesi nedeni ile, bu hammaddelerin dışarıya ihracına mani olunamamasıdır. Bu ise esnaf sisteminin hammadde bulamaması nedeni ile gerilemesine ve nihayet çöküşüne yol açmıştır (1913).¹²²

Devletin esnafla olan ilişkilerinin bir diğer önemli boyutu da, devletin vergi gelirleri içerisinde esnaftan alınan vergilerin önemli bir yer tutmasıdır. Bu açıdan da, esnafı tehdit eden gelişmeler karşısında devlet, daima esnafın yanında yer almış ve öteden beri süregelen, esnafın hammadde ve alım-satımdaki önceliğine haleldar durumları önleme gayreti ile esnafın sonunu hazırlayan gelişmelerde iyi niyetli bile olsa, yer alan aktörler arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti, daha 18. yüzyıl başlarında, daha sonra da özellikle 1840'lardan itibaren özellikle ordunun, donanmanın ve sarayın ihtiyaçlarını yerli üretimle karşılamak için bir dizi fabrika kurmuştu. Ancak bunların büyük bir kısmı, Avrupa'nın kullanmadığı eski teknolojiye, yabancı teknik uzman ve işçiye dayandığı ve etkili olarak desteklenmediği için, bir müddet sonra kapatılmak zorunda kalmıştır. Yaşayabilenleri ise, özellikle devlet ordusuna mal üretenleri olmuştur. Osmanlı Devleti bunları korumanın ve ürünlerini ihraç etmenin önemini farkındaydı. Ancak kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmalarının getirdiği kısıtlamalar bunları tam anlamıyla sübvansetme ve diğer teşvik tedbirlerini uygulama imkanını ortadan kaldırdığından, ne teknolojik yenilenme ne de yönetim becerisi düzeyinde bir ilerleme gösteremeyen bu fabrikaların önemli bir kısmı ya kapanmış ya da gelişmeden varlığını sürdürme pozisyonuna düşmüştür. Teknik eleman eksikliğini kapatmak için teknik okullar açılması, makinaların ithalinde gümrük ve vergi muafiyeti, üretilen malların piyasaya arzından herhangi bir vergi alınmaması, işçi ve ustalardan gerekli olan-

122 Abdülkadir Buluş, "Ahilik, Osmanlı Esnaf Sistemi ve Yozlaşması", *AKİD Bülteni*, Yıl 3, Sayı 8, Nisan-Haziran 1996, Konya, ss. 9-10.

ların askerlikten muaf tutulması gibi teşvikler düzenlenmiştir. Dolayısıyla fabrikalar sağlıklı biçimde işletilemediyse de, bu deneyimlerin teknik bilgi edinilmesi, personel yetişmesi gibi olumlu sonuçları olmuş ve bazı tür (pamuklu, ayakkabı, cam vb.) üretim dallarındaki fabrikalar, Cumhuriyet döneminin sanayileşme uğraşlarının temelini teşkil etmiştir.¹²³

Bu arada 1913'te sanayiye desteklemek üzere "Teşvik-i Sanayi Muvakkatı" çıkarılmıştır. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin önemli bir gelişmesi de 1840 yılında ilk kağıt para "Kaime"nin ihracı ile 1860 yılında Osmanlı Bankası'na verilen kağıt para çıkarma imtiyazıdır.¹²⁴ İttihat-Terakki döneminde, savaş konjonktürü nedeni ile önceki gümrük oranları (ithalat) 1916 yılında %15'e yükseltilmiş ve "spesifik tarife" sistemine geçilmiştir. 1918'de çıkarılan "Gümrük Kanunu" 1929'a kadar yürürlükte kalmıştır.¹²⁵

Kısaca, Osmanlı esnaf teşkilatı içerisinde incelenebilecek, Osmanlı'da zanaat ve sanayinin durumuna bakıldığında, genel olarak, Osmanlı'da sanayiinin örgütlenmesinde ve teknolojik düzeyinde büyük sıçramaların yaşanmadığı görülmektedir.

c. Osmanlı Para Sistemi ve Parasal Krizler

Osmanlı Devleti'nde para kullanımı sanılan aksine oldukça gelişmiştir. "Osmanlı köyü şehirden bağımsız, kendine-yeterli bir sosyal entite değildi. Çok erken dönemden beri para ekonomisi Osmanlı dünyasında gayet yaygındı."¹²⁶ Buna rağmen Osmanlı ekonomisini olumsuz etkileyen faktörlerden biri de, Osmanlı Para Sisteminin dış gelişmelerden olumsuz biçimde etkilenmesi nedeni ile düştüğü olumsuzluklardır. Öte yandan Japonya'nın Tokugawa Döneminden itibaren bankacılık alanında bir gelişme kaydettiği ve parasal mübadelelerin gelişmişliği de göz önüne getirildiğinde, Batılı anlamda kurumsal bir yapıya geçişi daha kolay başardığı söylenebilir. Buna, bir de Japonya'nın Batı ile ilişkisi olmaması nedeni ile, çoğunlukla dışsal olarak altın ve gümüş istilası ile karşılaşmadan istikrarlı bir para

123 Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, A.K.D.T.Y.K., Ankara 1992, s. 238.

124 Pamuk, *a.g.e.*, s. 186.

125 Cem Alpar, *Türkiye'nin Planlı Dönemde İmalat Sanayiini Koruyucu Dış Ticaret Politikası*, Ankara Üni. İkt. ve İd. Bil. Akademisi Yay., No 74, Ankara 1974, s. 60.

126 Özel, "İktisadi Oryantalizmin Sonu", s. 19.

politikası belirleyebilme avantajı eklendiğinde, bu noktada Osmanlı ile Japonya arasında büyük bir farklılığın ortaya çıktığı görülmektedir. Devletin iktisadî faaliyetlere etkisinin derecesi, devletin kapsadığı coğrafi alanlardaki siyasî hakimiyetine bağlı olarak farklılaşmıştır. Mesela 1750'lere kadar olan klasik dönemin gelişme ve olgunluk dönemi içerisinde devlet, yukarıda sözü edilen hususlarda genellikle etkili olmuşken, bu tarihlerden sonra Sanayi Devrimi'nin etkisi sonucu Avrupa rekabetine daha açık bir hale gelmiş ve bu arada devlet yanında *ayanlar, voyvodalar, mütesellimler* vb. *mütegallibe* unsurlar, mutlak devlet hakimiyetini zayıflatmıştır. Halbuki aynı dönemlerde Avrupa'nın, feodalizmin siyasî hakimiyeti parçalayıcı etkilerinden kurtulup, merkeziyetçi niteliği güçlü imparatorluklar şekline evrildiği hatırlanmalıdır.¹²⁷

Osmanlı Devleti'nde para kaynaklı ekonomik sorunların hayli etkili olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin iktisadî ve sosyal hayatı para konusuna her zaman duyarlı olmuştur. Osmanlı tarihi içerisinde, para değerinin düşmesine ve Amerika kıtasından gelen altın-gümüş akımına bağlı bir dizi iktisadî gelişmenin yol açtığı kargaşa, isyan ve bunalımları görebilmekteyiz.

Osmanlı Devleti'nin para rejiminde temel para birimi 1326-1757 arasında "akça", 1757'den sonra ise "kuruş (guruş)" olmuştur. Osmanlı Devleti'nin para rejimi, metal para rejimidir ve kuruluş devrindeki *mono metalizm* (gümüş) ile 1688-1691 arasındaki *trimetalizm* (altın-gümüş-bakır) dönemleri hariç tutulursa *bimetalizm* dayalı olduğu görülmektedir. Para basmak her padişah değiştiğinde adet olduğundan Osmanlı'da pekçok çeşit altın ve gümüş sikke tedavül etmiş, bu arada yabancı ülke paraları da kullanılmıştır. Metal para rejimi, ülkenin altın ve gümüş varlığına bağlı bir rejim olması hasebiyle İslam'ın da öngördüğü şekilde, Osmanlı Devleti de altın ve gümüşün eşya olarak kullanılmamasını, para şeklinde kullanımını sağlamaya önem vermiştir. Böylece ülkede para kıtlığının yol açacağı depresyona mani olunmak istenmiştir. Yine bu amaca matuf olarak dışarıya altın gümüş ihracı engellenmek istenmiş, yabancı tüccarın getirdiği malların karşılığının altın-gümüş olarak değil, malla ödenmesinin teminine gayret edilmiştir.¹²⁸

127 Geniş bilgi için bkz. Pamuk, *a.g.e.*

128 Halil Sahillioğlu, *Türk İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul 1978, s. 67, 70-71.

Osmanlı devletinin *tecdid-i sikke* denilen para yenileme operasyonlarına dayanan bir finansman politikası uyguladığı bilinmektedir. Bu usulde, eski paralar darphaneye getirilmekte, bunlar eritilip yeni para, sahibine verilmektedir. Bu arada bu işlemde bir ücret alındığı gibi, yeni basılan paranın eski paradan düşük ayarlı olması ile de ayrı bir gelir temini cihetine gidilmektedir. Toplum katmanlarında yol açacağı memnuniyetsizlik nedeniyle, bu tip operasyonların ancak malî sıkıntı yaşanan dönemlerde yapılabildiğini düşünmekteyiz. Zira, bu tip ayarlamalar devlete gelir temin etmekle birlikte, piyasada iki farklı ayar ve değerde para bulunmasına yol açacağından, “kötü para iyi para kovar” kuralı gereğince, değeri yüksek paraların gizlenmesi sonucu, para hacminde bir daralma tehlikesi de her zaman için vardır. Hele hele yabancı ülke paraları da tedavül ettiği için, piyasada farklı ayar ve değerdeki paralardan, değerli olanı ya iddihar edilecek veya Amerikan altın ve gümüşünün alım gücünün yüksek olduğu İran ve Hindistan gibi ülkelere kaçırılıp orada değerlendirilecektir.

Amerika kıtasından Avrupa’ya getirilen kıymetli madenler neticesinde, Avrupa’da altın-gümüş bolluğu için fiyatlar yükselmiş ve Osmanlı’dan Avrupa’ya mal akıma başlamıştır. Bu ise, mal akışı sonucu Osmanlı’da fiyat hareketliliğine yol açmış ve devlet üretim hacmini azaltıcı bu gelişmeleri, mal kaçakçılığı olarak değerlendirip önlemeye çalışmıştır.

Öte yandan, Mısır, İran ve Hindistan’da ise, kıymetli maden fiyatlarının yükselişi bu taraflara doğru maden ve para akımına yol açmıştı. Bu yüzden devlet para hacmini daraltan bu akımı engellemek bakımından, tacirlerin doğuya kıymetli maden ve para götürmesini yasaklamıştı ve mal getiren taciri, ülkesine yine mal ile dönmek mecburiyetine tabi tutmuştu. Ancak bunun sağlanmadığını ve doğu ile güneye kıymetli maden ve para akımının devam ettiğini, akımın engellenmesine yönelik emirleri ihtiva eden belgelerin çokluğundan anlayabilmekteyiz. Para arzının bu şekilde azalmasının önüne geçilemediğinde yapılacak tek şey ise, gümüş ve altın eşyanın eritilip para basılması yoludur ki, bunun da fiziki sınırlılığı bulunmaktaydı. Mesela, 1600-1685 arasında madenlerin ve darphanelerin kapalı olduğuna dair bilgilerimiz bu akımın sonuçlarından birisidir.¹²⁹

Devletin, malî sıkıntı çektiği dönemlerde, başvurduğu bir önlem de, *tefavüt-i hasene* ve *guruş* uygulamasıdır. Devlet bu uygulama ile,

129 Tabakoğlu, *a.g.e.*, ss. 299-300; Pamuk, *a.g.e.*, ss. 99-100.

paraların hazine giriş ve çıkış kurlarını farklılaştırmasıdır. Bu uygulamada hazine altın ve gümüş paraları piyasa raicinden düşük akçeye almakta, ancak harcamalarını bu değer üzerinde bir akçe değerinden yapmak suretiyle ek alım gücü meydana getirmektedir. Bu uygulamaya devamlı değil dönem dönem başvurulmuştur.¹³⁰

Özellikle, acaba 19. yüzyılda Osmanlı Ekonomisinin Batı'ya ve dünya kapitalizmine açılış süreci, nasıl bir ekonomik yapıda gerçekleştirilmiştir?

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki ekonomik manzarası şu şekilde özetlenebilir:

- Tarımsal meta üretiminde uzmanlaşma;
- Tarım-dışı üretim faaliyetlerinin gerilemesi;
- Yabancı sermayenin ticareti arttırmaya yönelik alt yapı yatırımlarına (demiryolu, liman vb.) yönelmesi ve Osmanlı Devleti'ni borçlandırmaya teşvik etmesi;
- "Açık Ekonomi"nin ortaya çıkışı;
- İç ve dış borçlanma ile malî bağımsızlığı yitirip, Batı'nın malî denetimi altına giriş;
- Dünya konjonktrüne bağlı olarak ticarî gelişme ve canlılık.¹³¹

Osmanlı Devleti'nin Batı kapitalizmi ile yaygın biçimde bütünleşmesi sürecinde etkin olan unsurlar pekçok olmakla birlikte, iktisadî anlamdaki bütünleşmesine etki eden unsurları "ticaret, borçlanma ve yabancı sermaye" şeklinde bir sacayağı olarak tanımlamak mümkündür.¹³² Aslında bu sacayağını oluşturan üç unsurun da etkili olabilmesi, Osmanlı'nın daha önceki devirlerdeki iktisat politikaları ve yapısının sayesinde mümkün olmuştur. Çünkü, daha önceki ticaret politikaları ve yabancı ülkelere tanınan ticarî ayrıcalıklar Batı ile yoğun bir ticarî ilişkiye, devletin gelirlerinin giderlerine yetişememesi, iç ve dış borçlanmaya ve Batı'ya yetişebilmenin gerektirdiği ulaşım ve diğer alt yapı yatırımları sermaye birikimi olmaması nedeni ile yabancı

130 Sahillioğlu, *a.g.e.*, s. 70; Abdülkadir Buluş; "Tarihçi Ahmet Paşa Devrindeki İktisadi Hayat", *AKİD Bülteni*, Yıl 2, Sayı 5, Temmuz-Ağustos 1995, Konya, s. 5.

131 Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya...", ss. 718-723.

132 Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 652.

sermaye yatırımlarına yol açmıştır. Sözü edilen üç unsura ilişkin gelişme ve değişimler incelenirse hepsinde de dış güçlerin politik amaçlarının daha etkili olduğu ve Osmanlı Devleti'nin bunlara yönelik bir politika geliştirmede etkisiz kaldığı görülmektedir.

Özetle söylemek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne devrettiği ekonomik miras şöyle tanımlanabilir:

- Tarımsal nitelikte geçimlik düzeyde bir ekonomik yapı;
- Devletin iktisadî olaylara yaklaşımında, "malî" bir yaklaşımın varlığı. Yani üretim ve tüketimle ilgili kararlarda "iktisadî optimum"dan çok, faaliyetten elde edilecek vergi gelirinin öne çıktığı bir yaklaşım;
- Geleneksel esnaf ve lonca sistemi içerisindeki küçük ölçekli, eski teknolojiye dayalı sanayi büyük oranda yer tuttuğu, büyük ölçekli yatırımların devlet tarafından yapıldığı bir sınaî yapı. Tanzimat'tan sonra da bu yapı içerisinde gerek geleneksel zenaatlar ve gerekse devlet fabrikalarının çoğu kez Avrupa rekabetine yenik düşmesi.
- 1838 ve 1861 Ticaret Antlaşmaları, 1854'te başlayan dış borçlanma ve 1881'de kurulan Düyun-i Umumiye teşkilatı nedeniyle bağımsız bir iktisadî politika uygulama imkanının ortadan kalkışı ve Avrupa'nın malî denetimi altına girışı.

Osmanlı'da sermaye birikimine temel teşkil edebilecek bir artış oluşsa bile, bunun büyük ölçüde devletin carî harcamalarına kaynak teşkil ettiği ve tefeciliğin Japonya'da olduğu biçimiyle devlet tarafından açıkça desteklenememesinin, toplumsal ve dinî meşruiyet açısından mümkün olmadığını da belirtmemiz icab eder.

Osmanlı ekonomisinde, ekonominin ihtiyacı olan para veya finansman ortaklıklar ve para vakıfları tarafından sağlanmakta idi. Para vakıflarında uygulanan faiz oranları %10 civarında seyretmekte idi. Şer'î hile yoluyla meşrulaştırılan bu faiz oranları uluslararası ticarete fazlaca dahil olmayan Kayseri gibi yerlerde ise %20 dolaylarında idi. Bu faiz oranlarının Avrupa'ya göre yüksek oluşu ve Avrupa'daki gibi büyük ölçekli finans ve borsa kurumlarının oluşmaması ekonomideki faiz oranlarını yüksek tutuyordu. 19. Yüzyılda gelişen yabancıların yönlendirdiği bankacılık girişimleri ise, sanayiye finanse etmekten uzaktı.¹³³

133 Özel, "İktisadî Oryantalizmin Sonu", ss. 21, 22.

C. Dinin Mistifikasyonu veya Dinin İktisadî Yaşama Etkisi

Bu nokta en hassas ve değerlendirmede güçlük çekilen noktadır. Bilindiği gibi, Osmanlı'nın ekonomik kalkınmada ve bilimde geri düşmesinin sebebini, İslam dinine bağlayan izah tarzları, bunu savunanların can simidi gibi sarıldığı ve kolaycı yaklaşımlarının olmazsa olmaz unsurudur. Ancak, tek değışkene bağlı izah tarzlarının yanlışlığı bir yana, bu tutumun altında yatan faktör, daha öncede değinildiği gibi, aydınlanmacı görüşlerin içerdiği Batıcı görüşlerin, günümüzde tek hakim ve bilimsel anlayış olmasındandır. Zira, Batı'nın iktisadî ve bilimsel gelişimde zirve olmasından önceki zirve noktası İslâm Medeniyeti idi. Tarihin belli bir döneminde zirve olabilmiş bir dinin, sonraki dönemlerdeki gerilemenin sorumlusu gibi gösterilmesi doğru değildir.

Din, kuşkusuz toplumu etkileyen önemli bir faktör olmakla elbette ekonomiye yaklaşırken de insanları etkilemektedir. Ancak burada gözden kaçan bir nokta, dinin orijinal kaynaklarının farklı yorumlanarak, dine, meşruiyet verici veya verili durumu kutsayıcı bir misyon yüklediğidir. Böyle olunca, toplumların ekonomik kalkınmasında dinin etkisi farklı değerlendirilmelidir. Japonya'da dinin ekonomi açısından olumlu bir katalizör işlev gördüğü, İslam'ın ise Osmanlı'da olumsuz bir etkide bulunduğunu söylemek basit bir değerlendirme olmaktadır. Çünkü Japonya örneğindeki din, psiko-terapist bir işleve sahip bir sentezden öteye gitmeyen ve ilahiyat açısından (İslam ilahiyatı) dinden ziyade bir inanç teşekkülü olarak adlandırılabilir. Görüldüğü gibi, İslam merkezli bir yaklaşım içerisindeyseniz, Japonya'da bir dinin olduğu bile tartışmalıdır. Hristiyanlık için de, her ne kadar semavi olsa bile bugün geldiği noktada asliyetini kaybettiği ve Japonya'daki gibi, insanların ruhî takıntı ve inanma zaruretlerine tekabül eden, en fazla dünyevî faaliyetlere dinsel bir meşruiyet sağlayan bir konumda olduğunu söylemek mümkündür.

Hal böyle olunca, Osmanlı'da dinin nasıl algılandığı ve din-devlet ilişkileri, şayet varsa eğer, İslam'ın Osmanlı ekonomisine olan etkisine dair bir açıklama getirebilmenin tek yolu olmaktadır. Genel olarak, Osmanlı'da hayatın bütününde İslam'ın bir etkisi bulunmakta ve Osmanlı Devleti de şariat devleti olduğunu savunmaktadır. Ancak buna rağmen, örfî hukuk-şer'î hukuk ayrımı yapıldığı da bir gerçektir.

Şer'î Hukukun aslî kaynakları *Kur'an*, *Sünnet*, *İcma'* ve *Kıyas*'tır. Şer'î Hukuk, Kur'an, sünnet, icma' ve kıyas gibi şer'î deliller teme-

linde müctehidler tarafından kodifike edilen hukukî hükümleri ifade etmektedir. Şer'î hukukun ikinci kaynağı ise *örf ve adet kaideleri, istislah, istihsan* vb. talî kaynaklardır. Şer'î hukukta yer alan hükümler bütün müslümanları bağlayıcı hükümlerdir. Osmanlı hukukunda özel hukukun tamamına yakını ve kamu hukukunun yüzde sekseni ni bu çeşit şer'î hükümler oluşturmaktadır. Örfî hukuk ise, İslam'ın talî kaynakları kullanılarak ve örf-adet kaideleri esas alınarak, ister zamanın idarî otoritesi isterse de müctehidler tarafından kodifike edilen hukukî mevzuattır. Osmanlı hukuk düzeninde *örfî hukuk* tabiri, İslam hukukçularının şer'î siyaset, kanun, yasa ve benzeri ifadelerle eş anlamlı hale gelmiş ve manası genişlemiştir.¹³⁴ Osmanlı hukukunda örfî hukukun gelişmişliği, Eski Türk devlet geleneğinden kaynaklanmaktadır. Buna yol açan, Step imparatorluğu olmaktan kaynaklanan devletin hareket özgürlüğü ve kamu meselelerinde devletin tarafını tutan hakimiyet anlayışıdır. Bu nedenle, İslam dünyasındaki Türk devletlerinde *töre, yasa* veya *kanun*, hukukun ve düzenlemelelerin temel yapısı niteliğinde olmuştur. Töre ve yasalar, İslam hukukundan bağımsız şekilde var olmuştur ve devletin ve toplumun âli menfaatlerinde devlet politikalarının formülasyonunda İslam Hukuku'nun daha liberal yorumlanması suretiyle bir esneklik sağlamıştır. *Kanun rejimi* ayrıca günlük şartların gerektirdiği durumlarda, reformların veya yenileşmelerin yürütülmesinde de kullanılan bir mekanizmadır. Osmanlı *Uleması*, devletin bağımsız hareketleri veya faaliyetlerini ve *istihsan* veya *maslahat* prensiplerinde geçerli olan ilke içerisinde devlet yasamasını çok ustaca yorumladı. Bu ilke şu anlama gelmektedir: Ne ki, İslam topluluğunun iyiliğine (hayrına)dir o tercih edilendir.¹³⁵ Siyasî otoritenin, genel olarak siyasî, iktisadî ve sosyal gayelerle örfî hukuk meydana getirdiği görülmektedir. Bunun nedeni amme maslahatının böyle gerektirmesi ile izah edilmektedir. Özellikle merkezî idare kurumlarının oluşmasında, genel idare ve siyaset konularında İslam öncesi Türk geleneklerine ve fethedilen ülkelerin yerel uygulamalarına dayanan örfî hukuk daha fazla etkili oldu. Ancak, İslamiyet toplumun kimliğini oluşturduğundan, örfî hu-

134 Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", <http://www.osmanli.org.tr/makaleler/seribukuk.htm>.

135 İnalcık, "Turkey Between and Europe...", s. 5; Şükrü Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler*, Beyan Yay., İstanbul 1996, s. 11.

kukun bile meşruiyet kazanabilmesi için en yüksek dinî makam olan şeyhülislamdan görüş alınıyordu. Sonuç olarak denilebilir ki, müslümanların daha önce kurmuş oldukları Emevî, Abbasî, Selçuklu devletleri ne kadar İslamî esaslara uygun ise Osmanlı Devleti de en az o kadar uygundu.¹³⁶

Örfi hukuka dayanarak yapılan faaliyetler ise şer'î hukukun temsilcisi şeyhülislam tarafından meşru kılınmaktadır. Osmanlı Devleti, İslam tarihi içerisinde Muaviye dönemi ile başlatılan saltanatçı devlet kategorisinde yer almakta ve din-devlet ilişkileri, padişahı temsil eden vezir şahsında örfi hukuk, dini temsil eden şeyhülislam şahsında şer'î hukuk ayrımına dayanmaktadır. Şeyhülislamın atanması direk padişaha bağlı iken, padişahın azledilmesi ise şeyhülislam fetvasını gerektirmektedir. Uygulamada ise bunun şeyhülislamın yetkisini kullanabilmesi bağlamında pek geçerli olmadığı ve nihaî olarak, dinin temsilcisi devletin yöneticisini belirleyemediğinden ve kendisinin devletin üst makamınca belirlendiğinden söz edilebilir. Osmanlı toplumunda dinin ve şer'î hukukun üst düzeyde yorumlayıcısı olan ilmiye sınıfına ve bu sınıfın başı olan şeyhülislama saygı ve itibar gösterilmiştir. Ayrıca İslamiyet siyasî rejimin temellerinden birini oluşturduğundan, şeyhülislam aynı zamanda iktidarın faaliyetlerini meşrulaştırıcı bir konuma da sahiptir. Özellikle, XVI. yüzyıldan sonra göreve gelen güçlü şeyhülislamlar, siyasî ve idarî hayatın işleyişine fiilen katılarak, siyaseti yakından etkilemişlerdir. Ancak, unutmamak gerekir ki, şeyhülislam siyasî iktidarın iradesiyle işbaşına gelen ve yine onun emrinde çalışan

136 “Ülül-emr, başta padişah olmak üzere kamu hizmetlerinin ifası için her türlü tedbiri almakta mükelleftir. İslâm hukukçularına göre, *âmmе maslahatı* prensibinin ışığında devlet teşkilâtı ile alakalı idarî düzenlemeler; davaların belli zaman aşımı sürelerinin geçmesinden sonra dinlenemeyeceği, borca batık şahsın hapsedileceği ve mahkemelerin alt-üst diye tasnifi yoluna gidilmesi gibi *adlî düzenlemeler*; sınırların korunması, ordunun teçhizi, eğitim hizmetlerinin yürütülmesi ve sosyal güvenlik müesseselerinin ihyâsı gayesi ile tahsil olunan gümrük, cizye ve benzeri şer'î vergilerle bazı örfî vergilerin tanzimi nev'inden olan *malî düzenlemeler* ve yaya, müsellem, voynuk, derbendçi, kapı-kulu ve eyâlet askerleri gibi *askerî düzenlemeler*, tamamen ülül-emrin yetkisi dahilindedir. Bir Osmanlı Kanunnâmesinde konuya “*sedd-i süğûr ve techîz-i asker-i mansûr ve in'âm-ı ulemâ-i a'lâm ve it'âm-ı fukarâ-i enâm için vaz' ve tayin olunan rûsûm-ı ra'iyet ve bac-ı tüccâr ve bâzâr ve harâc ve a'şâr gibi*” diye temâs edilmiştir.” Ahmet Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”, <http://www.osmanli.org.tr/makaleler/serihukuk.htm>.; Karatepe, a.g.b., s. 34.

bir denetim makamıdır ve siyasî iktidarı şeyhülislamın fetvasına zorlayan dünyevî bir üstün otorite ve müeyyide sözkonusu değildir. Bu konuda şeyhülislamın tek güvencesi kendi kişiliği ve direnme gücüdür. Müslüman halkın desteğini alan şeyhülislamın kişiliği ve direnme gücü çok önemlidir. Nitekim, Ebussuud ve Zenbilli gibi halkın desteğini alan karizmatik şeyhüislamalar, Yavuz ve Kanunî gibi güçlü padişahlara karşı direnebilmişlerdir. Şeyhüislamaların siyasî konularda vermiş olduğu en önemli fetvalar, padişahların tahttan indirilmesi, sadrazamların azledilmesi, üst düzey devlet görevlilerinin siyaseten katledilmesi ile ilgili olanlardır. Aslında bu konuların hepsi fiilî durumlarla ilgilidir ve önceden karar verilen bir uygulamanın meşruiyet kazanması için yüce makama onaylatılmasından ibarettir. Çünkü, gerçekte şeyhüislamalar, hukukî gerçekleri bulunsun bulunmasın padişahların siyasî kararlarına hukukî ve dinî dayanak bulmakta fazla zorlanmamışlardır. Bu konuda şeyhülislamın direnmesinin fazla yararı yoktur. Çünkü padişah, şeyhülislamı azlederek, yerine getireceği yeni görevliden istediği fetvayı alma şansına sahiptir.¹³⁷

Tanzimat dönemine gelindiğinde ise, *Şer'î Mahkemelerin* yetkileri belli alanlarla kısıtlanmıştır. Şer'î mahkemeler, dinin yasaklayıcı hükümlerini uygulayan ve takdir eden mahkemeler haline gelirken, devletin işleyişine müteallik meselelerde daha ziyade dinî olmayan veya seküler mahkemeler işlev görmüştür. Bunda *Mecelle* denilen Osmanlı şerî hukukunu yeni meselelerin hallinde yenilemeye yönelik hareketin başarısızlığı da önemli rol oynamıştır. Özellikle karmaşık ticarî meselelerde şerî mahkemeler korunmakla beraber bunların yanında *Nizamiye Mahkemeleri* de kurulmuştur. Ancak, şeyhülislamın pozisyonu şerî mahkemeler devam ettiği için eskisine oranla daha simgesel de olsa korunmuştur.¹³⁸

Issawi, dünya üzerindeki belli başlı dinlerin yükseliş ve düşüş dönemleri olduğunu belirttikten sonra, dinlerin toplumların yükseliş ve düşüşünde temel belirleyici faktör olmadığını düşünmektedir. Ona göre, "Örneğin, Ortadoğu'nun gerileyişinde sorumluluğu İslâm'a yüklemek saçmadır, çünkü bölge, gelişiminin 8 ila 12. yüzyıllar arasındaki zirve noktasına yine İslâm döneminde ulaşmıştır".¹³⁹

137 Karatepe, *a.g.b.*, ss. 19-21.

138 İnalcık, "Turkey Between and Europe...", s. 7.

139 Charles Issawi, "Ekonomik Miras", (der.) L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası-Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2000, ss. 333-334.

Kısaca Osmanlı'nın dinle ilişkisine değindikten sonra, ana problemin, Osmanlı'nın dinî algılayışının İslam'ın özü ile birebir bir gerçekliğe tekabül edip etmediği olduğunu görüyoruz. Bunun tespiti ise bizi aşmaktadır. Bu tespit edilmeden İslam'ın Osmanlı'nın ekonomik alanda olumsuz biçimde etkileyip etkilemediğini tartışmak anlamsız olacak ve Osmanlı'nın ekonomik açıdan Japonya ile karşılaştırmasını din dışı faktörlerle değerlendirmek gibi bir mecburiyetle karşı karşıya kalınacaktır.

Sonuç

Aşağı yukarı aynı tarihlerde devlet ve ekonomi yapısını yenileştirme projesine girişen Japonya ile Osmanlı'nın karşılaştırmasına yönelik bir deneme mahiyetindeki bu çalışmada, böyle bir karşılaştırma için gerekli olan temel yöntem sorununa ve önemli ipuçları ile karşılaştırma alanlarına değinilmiştir.

Japon kapitalizminin kökenleri ayrıntılı bir biçimde ele alındığında ortaya çıkan üç temel köken (devlet, ticaret, din) etrafında Osmanlı'nın bu noktalardaki farklılıkları ortaya konularak, anlamlı olup olmadığı tartışmalı olmakla beraber, yapılmasında zaruret gördüğümüz bir karşılaştırma denemesi yapılmış olmaktadır.

Sunar'a göre, Japonya ile Osmanlı deneyimleri arasındaki farklılığı büyük ölçüde açıklayıcı üç faktör var gibi görünmektedir. Birincisi, Kumandan Perry Japon kıyılarında görüldüğünde, Japonya etnik, dinî ve dilsel bakımdan oldukça homojen bir ülke idi. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu etnik, dinî ve dilsel grupların çeşitliliği yönünden karmakarışık bir mozayiğe sahipti. Japon nüfusunun homojenliğinin zıddına, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası "millet" sistemi idi. İkincisi, büyük ölçüde coğrafi yalıtımdır, izalosyondur. Japonya 19. yüzyıla kadar bağımsız ve özerk bir kalkınma çizgisine sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu ise, alt yapı bağımlılığı denilebilecek bir zorunluluk yüklenmiştir. Japonya, belli sınırlarla çevrili bir toplumken, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeler, 16. yüzyılın ortalarından beri dışarı ile bağımlı bütünleşme doğurucu biçimde olmuştur. Üçüncüsü, coğrafi yönden Japonya'nın global politikalara katılımı çok korunaklı iken, Osmanlı tarihi, başlangıcından bu yana çok fazla uluslararası politikalarının değişim ve saçmalıkları ile içe içedir.¹⁴⁰

140 İlkey Sunar, *State and Society in The Politics of Turkey's Development*, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yay. No 377, Ankara 1974, ss. 41-42.

Japon sanayileşmesinin temellerinde Batı ile rekabetin uzun yıllar yaşanmamasının önemli bir faktör olması dışında, Japonya'nın siyasi ve malî bağımsızlığını sürdürebilmesi de Osmanlı deneyiminden farklı bir seyir izlemesinde etkili olmuş görünmektedir. Konfüçyazmin bireyleri devletin politikalarına itaat etmede ve benimsemekte Japon merkezi otoritesine yardımcı olan bir araç olarak gördüğü fonksiyon oldukça önemlidir. Bunun sonucunda devlet önderleri ülkenin yeni şartlara adaptasyon zamanını ve yöntemlerini belirlemede Osmanlı Devleti'nden farklı olarak, kendi toplumsal yapılarına uygun yenilikleri kabul ederek daha başarılı olmuşlardır. Bu ise toplumsal ve siyasi kargaşalığa fazla yol açmadan bazı modernizasyon projelerinin yürütülmesine olanak sağlamıştır. Bu sürecin Osmanlı'da daha problemlili yaşanmasının nedeninin, yukarıdaki nedenlerden dolayı da açıklıkla görülebileceği gibi, Osmanlı'nın modernizasyonun gerekliliğinin farkında olma avantajını, modernizasyon için gerekli toplumsal uzlaşma ve bağımsız politikalar belirlemede başarısızlık yüzünden kullanamaması olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, dünya sisteminin kendisine biçtiği rolü oynamak zorunda kalmıştır. Eleştirilmesi gereken yönleri bulunmakla beraber, çok elverişli bir analiz aracı niteliğindeki, *Dünya Ekonomisi* yaklaşımına göre, çevreperiferi ülkelerin her birinin, devlet yapısını ve ekonomisini reforme etmek için attığı her adım, daha modern olma yönünde atılmış bir adım değildir. Bu adım, ancak dünya ekonomisinde kendisine ayrılan belirlenmiş bir çevresel role entegre olmak için atılmış bir adımdır. Bu adım, diğer bölgeler aleyhine bir hareketlenme niteliğinde olan ve sürecin daha sonraki aşamalarında bu çevresel rolü dönüştürme imkanının mevcut olduğu bir adım olabilir.¹⁴¹ Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu bu dönüşümü gerçekleştirememiştir. Japonya ise, çevresel rolünü değiştirebilmiş ve sanayileşme sürecini başarı ile tamamlayabilecek bir politik irade ve uzlaşmışlığı gerçekleştirebilmiştir.

141 Ayrıntılı bilgi için bkz. Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, "The Corporation of The Ottoman Empire into The World Economy", *The Ottoman Empire and The World Economy*, (ed.) Huri İslamoğlu-Inan, Cambridge University Press, 1987, s. 90. Ayrıca bkz. Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi", *Yapıt*, Sayı 10, Nisan-Mayıs 1985, ss. 37-47; a.mlf., *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi 19. Yüzyıl*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., Birinci Baskı, İstanbul 1993, ss. 75-90.

Belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus da, Osmanlı ekonomik tarihi üzerine halen büyük çapta yapılmış araştırmaların bulunmayışıdır. Öyleki, bu alandaki çalışmalar ancak başlangıç düzeyinde olarak değerlendirilmektedir. En önemlisi, böyle bir çalışma yapılacaksa, bu çalışma, Osmanlı ve Avrupa arşiv belgelerine dayanmak zorundadır. Çünkü Türkiye üzerine pek çok çalışma bulunmakla beraber, bunların sağladığı bilgi nitelik olarak fazla değildir.¹⁴²

Nasıl Avrupa başka medeniyetlerden ödünç aldıkları ve öğrendikleri ile 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar kendi medeniyetini kurmuşsa, Japonya da, Antik-Çin'den ödünç aldıkları ve öğrendikleri ile belli bir zamansal noktada kendine özgü medeniyetini kurmuştur. Ancak bu zamansal noktaya sadece Meiji Restorasyonu ile gelmiş değildir.¹⁴³

Avrupa'nın diğer medeniyetleri aşmasına yolaçan faktörlerin "yapısal" mı, yoksa "konjonktürel" mi olduğuna net bir cevap vermek mümkün olmadığı gibi, Japonya ile Osmanlı Devleti arasında kapitalistik ilişkileri mukayese ederken, eldeki bilgilerle dört başı ma'mur bir analiz geliştirebilmek de eldeki bilgilere göre mümkün değildir.¹⁴⁴

Japonya ile Osmanlı arasında, dinin toplumsal ve ekonomik hayata etkisi noktasında karşılaştırma yapabilmeyi zorlaştıran en önemli etken, İslâm'ın kapitalistik bir zihniyete sahip veya ekonomiyi toplumsal ilişkilerin merkezine yerleştirmeye müsait bir yapıda olmamasıdır. Wallerstein'in Karl Polany'den aktardığına göre, 'Ekonominin toplumsal ilişkilere gömülü olması gerekirken, toplumsal ilişkilerin ekonomik sisteme gömülü olduğu' "bu acayip sistemi Batı icat etti. Bütün diğer medeniyetler gayet makul biçimde bu terslikten sakınmışlardı. Maddesi itibarıyla akıldışı olan bu sistem sürdürülebilir değildir. Ancak, insanlığın şimdi daha akıllıca bir sistem geliştirip geliştiremeyeceği de belli değildir".¹⁴⁵

142 Charles Issawi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar", *Osmanlı ve Dünya-Osmanlı ve Dünya Tarihindeki Yeri*, (Haz.) Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 170.

143 Kanji, *a.g.m.*, s. 41.

144 Özel, "İktisadî Oryantalizmin Sonu...", s. 27.

145 Immanuel Wallerstein, "The West, Capitalism, and the Modern World-System", *Review*, XV/4, (Fall 1992)'den aktaran, Özel, "İktisadî Oryantalizmin Sonu...", s. 6.

Sonuç olarak, böyle bir karşılaştırmanın yapılmasında yöntem güçlüğü, farklı sosyal, kültürel ve ekonomik ve dinî toplum yapılarından kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. İşte bu farklılıktır ki, her toplumun her türlü alandaki gelişmesinin, kendi yapısından doğması gerektiğini ve belli bir kalkınma modelinin aynen adaptasyonunun (gerek Batı ve gerekse Japonya modeli) gerçekçi olmadığı sonucunu doğurmaktadır.